

บทที่ 3

มโนทัศน์เรื่องเวลาในทางตะวันออกและพุทธปรัชญา

3.1 แนวคิดทั่วไปเรื่องเวลาทางตะวันออก

แนวทางปรัชญาในตะวันออกนั้นเป็นที่รู้กันว่าอาจจะมีแนวทางปรัชญาแตกต่างไปจากทางตะวันตก เพราะปรัชญาในทางตะวันออกนั้นมักจะเป็นสิ่งเดียวกับศาสนา ในแง่เนื้อหาคือการตอบคำถามเกี่ยวกับความจริงเกี่ยวกับโลก มนุษย์ และความดี ฯลฯ แต่สิ่งเหล่านี้ไม่ใช่เพื่อ "ความรักในความรู้" เช่นในทางตะวันตก หากแต่เนื้อหาเดียวกันนี้ในทางตะวันออกมีไว้เพื่อเป็นแนวทางให้แก่มนุษย์เพื่อแสวงหาวิถีการปฏิบัติไปสู่ความหลุดพ้นจากความทุกข์ และรากเหง้าของปัญหามนุษย์ ที่ทำให้มนุษย์เผชิญความทุกข์ยากในชีวิตนั้นก็คือ "กรรม" ซึ่งเป็นสิ่งที่มนุษย์ทำ และมนุษย์คือผู้รับผิดชอบ ซึ่งผลอันเกิดจากกรรมนั้นก็คือ "ความทุกข์" สาระสำคัญของปรัชญาและชีวิตโดยภาพรวมในทางตะวันออกเป็นเช่นนี้ จึงมีผู้กล่าวถึงความสำคัญของ "กรรม" ไว้โดยสัมพันธ์กับ "เวลา" ว่า

ถึงแม้ว่าจะมีการตีความกันอย่างหลากหลาย ความสัมพันธ์ระหว่าง เวลา และกรรม เทียบได้กับแนวคิดทางตะวันตก ที่กล่าวถึงความสัมพันธ์เรื่องประวัติศาสตร์ และเวลา... เวลาคือการมีอยู่ของกรรม หากปราศจากเวลา มนุษย์ไม่สามารถบรรลุเป้าหมายแห่งอิสรภาพได้ (Vakyap Bharthari)¹

หากมีมนุษย์ ก็มีการกระทำกรรม มีกรรมก็ต้องมีเวลา หากสาระสำคัญของปรัชญาศาสนาในตะวันออก มีไว้เพื่อการทำให้มนุษย์หลุดพ้นจากความทุกข์หรือการเวียนว่ายตายเกิดแล้ว การกล่าวถึงความจริงใดๆจึงเป็นไปเพื่อการพ้นวัฏจักรแห่งทุกข์ สาระส่วนใหญ่จึงย่อมเกี่ยวกับมนุษย์และกิจกรรมหรือการกระทำกรรมของมนุษย์การถกเถียงวิพากษ์เกี่ยวกับ ความจริง จักรวาล กำเนิดจักรวาล เวลา หรือสิ่งใดๆที่ไม่เกี่ยวกับมนุษย์ แยกส่วนจากมนุษย์โดยสิ้นเชิงจึงมีน้อยกว่าทางตะวันตก

¹ Vakyap Bharthari , Culture and Time, UNESCO PRESS (London : The Benham Press, 1977), p. 3.

การกล่าวถึงเวลาในทางตะวันออกที่อยู่นอกตัวมนุษย์หรือแบบที่มีอยู่อย่างภววิสัยนั้น หากจะมีการกล่าวถึงก็จะกล่าวถึงความมีอยู่นั้นโดยสัมพันธ์กับการดำรงอยู่ของมนุษย์ และเป้าหมายของมนุษย์ หากไม่แล้วก็มีไม่กล่าวถึงหรือกล่าวถึงแต่เพียงเล็กน้อย ดังที่โจเซฟ นีดแฮม (Joseph Needham) พบว่า “ในยุโรปมีปัญหาในการอธิบายเรื่องอะตอมและความว่างเปล่า (atom and void) แต่ในจีนพบว่าทฤษฎีจักรวาลวิทยานั้นรวมธรรมชาติและมนุษย์...และทุกสรรพสิ่ง ในอดีต ปัจจุบัน อนาคต ไว้ด้วยกัน... (Joseph Needham)”²

นอกจากนั้นนีดแฮมยังได้ศึกษาเรื่อง “เวลาและความรู้” และพบว่า

แนวคิดปรัชญาในตะวันออกหรือเอเชีย มักเกิดจากคำสอนของปราชญ์ (Sage) จึงไม่ใช่ลักษณะที่วิเคราะห์วิพากษ์ หากแต่เต็มไปด้วยอารมณ์มนุษย์และความเข้าใจในระบบคุณค่าและจักรวาลวิทยา เน้นการชี้้นำความประพฤติ แต่ไม่ค่อยแยกแยะไปสู่ประเด็นที่เป็นข้อโต้แย้ง ซึ่งปรัชญาตะวันตกเห็นว่าเป็นสิ่งประจักษ์ (Joseph Needham)³

แม้จะมีความเชื่อแบบพุทธอยู่ในจีนและเป็นคำสอนที่รู้กันว่า “โลกคือมายาและเวลาไม่ใช่สิ่งที่เป็นจริง” แต่กระนั้นก็พบว่านักปรัชญาจีนบางส่วนยังเห็นความจริงและความสำคัญของเวลา นักปรัชญาจีนเน้นสังคัมและรูปแบบ ไม่เน้นความเป็นสาเหตุ และเน้นความเชื่อมโยงกันของเหตุการณ์ที่ต่อเนื่องไม่ขาดสาย ดังนั้นความคิดเรื่องเวลาของชาวจีนนั้นจึงยึดถืออยู่กับอดีต การมองแบบองค์รวมของจีน (organic whole) และด้วยการมองแบบจิตนิยม แนวคิดเรื่องเวลาไม่ถูกศึกษาแบบแยกส่วนเป็นเอกเทศจากสังคัม ศาสนา และโหราศาสตร์

ส่วนเรื่องเวลาและมนุษย์นั้น พบว่ามนุษย์เป็นสิ่งมีชีวิตที่เป็นวัฏจักรย่อยของจักรวาล ซึ่งประกอบด้วยวัฏจักรอื่นๆอีกมากมาย⁴

² Fraser, J.T., *Of Time Passion and Knowledge* (New Jersey : Princeton University Press, 1990), p. 39.

³ Ibid.

⁴ Ibid. (...Chinese thought, ...man appeared as a living, cyclic portion of a universe which comprised cycles upon cycles.)

กรานีท (Granet) ศึกษาแนวคิดจีนและพบว่า “ไม่ว่า เวลา หรือ อวกาศ มักจะถูกมองอย่างสิ่งที่มีคุณสมบัติเชิงนามธรรมหรือสิ่งที่ไม่เกี่ยวกับรูปธรรม ส่วนเรื่องลำดับและระยะเวลา นั้น (Succession and duration) ปรัชญาจีนมักไม่ค่อยให้ความสำคัญหรือนับว่าเป็นความจริง (reality) นอกเสียจากว่าแนวคิดเหล่านี้จะมีประโยชน์และจำเป็นต่อชีวิตและสังคม

เขาพบว่าลัทธิเต๋านั้น มองประวัติศาสตร์เป็นกระบวนการที่ต่อเนื่องและนำไปสู่สิ่งใหม่เสมอ เทียบได้กับแนวคิดทางประวัติศาสตร์ของเฮเกลและมาร์กส์

ลักษณะสำคัญของเวลาในระบบอินเดียดั้งเดิมนั้นมีลักษณะเป็นวัฏจักรหรือการเวียนว่ายตายเกิดแบบไม่รู้จบ⁵ ระยะเวลาของจักรวาล หรือ ประวัติศาสตร์นั้น คือกระบวนการสร้าง-การทำลาย-การสร้าง (creation – destruction – creation) ในคำสอนเรื่องยุค (Yuga หรือ the Age) กล่าวถึงเวลาและชีวิตไว้ว่า 360 ปีมนุษย์คือ 1 ยุค และชีวิตของเทพคือ 311,000 พันล้านปีมนุษย์ และเทพจะต้องเกิดใหม่ไม่เป็นอมตะ เป็นกระบวนการที่เป็นวัฏจักร ในภควัตติดา สิ่งสูงสุด (divinity) คือ “เวลา ที่สร้างโลกเพื่อให้เสื่อมสลาย โดยสร้างสิ่งต่างๆให้เกิดมีขึ้นจากสิ่งที่เป็นอนิจจัง” เวลาทำให้โลกมลาย เมื่อถึงเวลาก็เกิดการทำลายไป⁶ ปรัชญาจิตนิยมของอินเดียนั้นเห็นว่า “เวลาคือมายา” เพราะสิ่งที่ปรากฏวันนี้จะไม่ได้อยู่อีกแล้วในอีกหนึ่งพันล้านปีข้างหน้าดังนั้นจึงเป็นความจริงแท้ไม่ได้ เวลาไม่ใช่ความเป็นจริง (unreality) และเป็นสิ่งที่ เป็นวัฏจักร (cyclicality) นอกจากนั้นเห็นว่าศาสนาเซนและพุทธ เห็นว่า “วัฏจักรทางเวลา” คือ “กงล้อแห่งทุกข์” หนทางแห่งปัญญาที่แท้จริงคือการอยู่ในสภาวะซึ่งไร้เวลา ซึ่งคือการดำรงอยู่ในเวลาขณะปัจจุบันอันเป็นอมตะ⁷ เวลาที่เกี่ยวกับเป้าหมายของมนุษย์คือการหนีให้พ้นไปเสียจากเวลา โดยการปลดปล่อยมนุษย์จากความทุกข์ยากลำบากของการดำรงอยู่ในเวลา⁸

ปรัชญาญี่ปุ่น โดยทั่วไปไม่พบคำสอนเกี่ยวกับ “เวลา” ส่วนที่เป็นปรัชญาชีวิตจะเกี่ยวข้องกับระบบจริยธรรมสามระบบและระบบทั้งสามจะเกี่ยวข้องกับ “เวลา” ที่เป็นอดีต-ปัจจุบัน-อนาคต ศาสนาดั้งเดิมคือชินโตจะเคารพต่ออดีต เป็นการนับถือเทพเจ้าซึ่งเป็นระบบความเชื่อซึ่งรักษาความเป็นอดีต ส่วนระบบจริยธรรมที่มีการยกย่องพฤติกรรมในยุคปัจจุบันได้รับ

⁵ Fraser, Of Time Passion and Knowledge, p. 41. (...The essence and character of time in traditional Indian philosophy is that of cyclicality or the idea of peremial and etemal return.)

⁶ Ibid. (...Time, that makes the worlds to perish, when ripe, and bring on them destruction.)

⁷ Ibid. (...True wisdom : grasping favorable, timeless moment of the etemal present.)

⁸ Ibid.

อิทธิพลและการตกย้ำโดยแนวคิดของลัทธิขงจื้อ (แบบญี่ปุ่น) อย่างไรก็ตาม “ความเป็นปัจจุบัน” นั้นปรากฏในแนวคิดของศาสนาพุทธนิกายเซน⁹

3.2 แนวคิดสองแนวทางตะวันออก

ปรัชญาในทางตะวันออกโดยมากมีฐานทางความคิดมาจากศาสนา และศาสนาที่มีอยู่นั้นก็มักมีทั้งศาสนาที่นับถือพระเจ้าว่าเป็นความจริงสูงสุดก็มักจะกล่าวถึงความมีอยู่ของจักรวาล การสร้างและจุดกำเนิดของจักรวาล เมื่อจักรวาลมีจุดเริ่มต้น ก็ต้องมีเวลาเริ่มต้นเช่นกัน ในแง่นี้จึงมีการกล่าวถึงเวลาที่ไม่เกี่ยวข้องกับมนุษย์ หรือที่มีอยู่อย่างภววิสัย ในอีกฝ่ายที่ไม่มีพระเจ้าเป็นสรณะ เช่นศาสนาพุทธ การกล่าวถึงเวลาหากจะมีนัยสำคัญก็ย่อมต้องเกี่ยวข้องกับมนุษย์แน่นอน ไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง อย่างไรก็ตามหากแยกประเด็นปัญหาทางเวลาโดยพิจารณาความมีอยู่ของเวลาแล้ว ก็มีการกล่าวถึงเวลาไว้เป็นสองแนวเช่นกัน แนวคิดแรกคือฝ่ายที่เห็นว่าเวลาเป็นความจริงเชิงภววิสัย และแนวคิดที่สองคือฝ่ายที่เห็นเวลาเป็นข้อเท็จจริงแบบอัตวิสัย

1. เวลาเชิงภววิสัย เช่น ศาสนาสองศาสนาในอินเดีย คือศาสนาพราหมณ์ และศาสนาเซน¹⁰

ศาสนาพราหมณ์เห็นว่าเวลา หรือ กาละ คือสิ่งที่มีอยู่จริงเรียกว่าภาวะ เป็นสิ่งจริงแท้ เป็นทรัพย์สิน หรือเนื้อสาร ดำรงอยู่ชั่วนิรันดรและมีอยู่ทั่วไป เวลาทำให้เรารู้อดีต ปัจจุบัน อนาคต รู้จักความก่อนหลังของสิ่งต่างๆ¹¹

ศาสนาเซนเห็นว่า เวลาเป็นความจริงหนึ่ง (Reality) ซึ่งเป็นสภาพที่มีอยู่ที่เรียกว่าสสาร ไม่มีใครสร้าง เป็นสิ่งเที่ยงแท้ ไม่สูญสลายและเป็นอยู่ชั่วนิรันดร เป็นสิ่งที่ไม่มีขอบเขตจำกัด ไม่เป็นสิ่งที่กินที่ในอากาศ (space) รับรู้ไม่ได้ด้วยประสาทสัมผัส แบ่งแยกไม่ได้ มีสภาวะสากลคือ เวลาเดียวกันปรากฏอยู่ทั่วทุกแห่งในโลก¹² เวลา หรือ กาละทำให้เกิดความต่อเนื่อง การดัดแปลง ความเคลื่อนไหว ความเก่า ความใหม่ เช่นเดียวกับอากาศ แม้รับรู้เวลาไม่

⁹ Ibid.

¹⁰ สมภาร พรมทา, ความเร้นลับของเวลา : เป็นไปได้หรือไม่ที่จะย้อนกลับไปในกาลเวลา (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์พุทธชาติ, 2536), หน้า 23.

¹¹ ทองหล่อ วงษ์ธรรมา, ปรัชญาตะวันออก (กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2536), หน้า 90-91.

¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 167-172.

ได้แต่ยังต้องมีการกล่าวอ้างถึงมันในฐานะเป็นเงื่อนไข หากปราศจากเวลาเสียแล้วก็จะเกิดสิ่งที่กล่าวมาไม่ได้ แม้ว่าเวลาจะไม่ใช่สาเหตุก็ตาม ปราศจากเวลา สรรพสิ่งก็ดำรงอยู่ไม่ได้ ระยะเวลาแสดงให้เห็นขณะต่างๆของการมีอยู่หรือดำรงอยู่ หากปราศจากเวลาก็ไม่มีการเปลี่ยนแปลง อย่างเช่น มะม่วงเปลี่ยนจากสีเขียวเป็นสีเหลืองอย่างเป็นขั้นเป็นลำดับ หากปราศจากการกำหนดความแตกต่างของเวลาเราก็จะไม่สามารถเข้าใจได้ว่าการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเป็นไปได้อย่างไร ไม่ว่าจะมีความเคลื่อนไหว ความเก่า ความใหม่ ความก่อน ความหลัง ล้วนอธิบายได้โดยเวลา นี่คือนิยามในการรองรับแนวคิดเรื่องเวลา เวลาไม่กินที่ในอวกาศ เวลาไม่ใช่สิ่งที่แบ่งแยกได้ เวลาที่ปรากฏอยู่ทุกแห่งในโลกคือเวลาเดียวกัน (one and the same time present everywhere in the world) มีการกล่าวถึงเวลาที่เป็นจริงและเวลาเชิงประจักษ์ ความต่อเนื่องและระยะเวลาคือความจริง ในขณะที่ความเปลี่ยนแปลงถือว่าเป็นเวลาเชิงประจักษ์ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของการแบ่งเวลาเป็น ขณะ ชั่วโมง การเริ่มต้น และจุดจบ แต่เวลาที่แท้จริงนั้นไร้รูปและเป็นอมตะ นักคิดในศาสนาเซนบางคนเห็นว่า เวลาไม่ใช่สสารัตถะที่มีอยู่โดยตัวเอง แต่เป็นอีกด้านหนึ่งของสสารัตถะต่าง ๆ นั้นเอง¹³

2. เวลาเชิงอัตวิสัย มองแนวคิดเรื่องเวลาในลักษณะที่เป็นข้อเท็จจริงโดยต้องเกี่ยวข้องกับ การรับรู้ของมนุษย์นั้น ใน อภิดรรมาโฆษกษยัม (Abhidharmakosabhasyam) ซึ่งเป็นคัมภีร์สำคัญของทางศาสนาพุทธกล่าวถึง " เวลาหรือกาละ " ว่า

อะไรคือธรรมที่เราเรียกว่าเวลา (กาละ) มันไม่ใช่สสารัตถะที่เป็นอมตะ ดังเช่นบางคนคิด มันคือ คำเรียกสิ่งที่เป็นสังขารธรรม (Samskaras) ที่ถูกกำหนดว่าเป็น อดีต ปัจจุบัน อนาคต เมื่อมีแสงสว่างในทวีปทั้งสี่ เราก็เรียกมันว่า กลางวัน เมื่อมืด เราก็เรียกว่า กลางคืน¹⁴

มโนทัศน์เรื่องเวลา หรือ กาละ ในทางพุทธปรัชญาตั้งแต่ดั้งเดิมนั้นกล่าวถึงความมีอยู่ของมันในฐานะสังขารธรรม แนวคิดเรื่องเวลาจากคัมภีร์อภิดรรมาโฆษกษยัมนี้ยังพบได้ในแนวคิดพุทธปรัชญายุคต่อมาของแนวคิดเถรวาทซึ่งจะเป็นประเด็นศึกษาของงานวิจัยนี้ อย่างไรก็ตามแนวทางการ

¹³ Satischandra Chatterjee, An Introduction to Indian Philosophy (Seventh Edition, Calcutta : Sibendranath Kanjulal, 1968), p. 97.

¹⁴ Abhidharmakosabhasyam. Translated by Leo M. Pruden Vol. III (Berkeley, California : Asian Humanities Press, 1991), p. 593

ศึกษาพุทธปรัชญาไม่ว่าจะเป็นพุทธปรัชญานิกายใด ก็เป็นหลักการเพื่อความพ้นทุกข์ หลักการทางพุทธปรัชญามีสองสายที่สำคัญคือ สายหินยานและมหายาน โดเก็นเป็นศาสนาพุทธนิกายเซน ซึ่งพัฒนาตัวเองมาจากมหายานนั้นก็ได้รับอิทธิพลทางพุทธปรัชญาในการตีความเรื่องเวลาเชิงอัตวิสัยเช่นกัน

ปรัชญาเวลาของโดเก็น (Dogen) ซึ่งเป็นนักพุทธปรัชญาแบบเซ็นในญี่ปุ่นในยุคต่อมา ช่วง ค.ศ.1200 - 1253 ที่แนวคิดเรื่องเวลาของเขาได้รับอิทธิพลทางความคิดจากพุทธปรัชญา เช่นกัน เห็นว่า

ตลอดสายของพุทธปรัชญาในประวัติศาสตร์ ปัญหาเรื่องเวลาเป็นปัญหาของการดำรงอยู่ของมนุษย์ เป็นปัญหาที่แก้ตกไปด้วยการรู้แจ้ง (Enlightenment) และเห็นว่า เวลา คือความสำคัญ ในกระบวนการ ญาณวิทยา เห็นมองเวลาเชิงประจักษ์หรือเวลาที่เป็นอัตวิสัย การรับรู้เรื่องเวลาจะต้องมีอยู่คู่กันไปพร้อมกับความมีอยู่ของมนุษย์ (Seizo Ohe)¹⁵

จากคำกล่าวข้างบนจะเห็นได้ว่าการกล่าวถึงเวลา ที่มีระยะของเวลาที่สัมพันธ์กับมนุษย์ในแง่ของการดำรงอยู่ หรือความมีอยู่ของมนุษย์ และยังกล่าวถึงความสำคัญของเวลาในแง่ญาณวิทยาด้วย นอกจากนั้น โดเก็น ได้เขียนบทความชื่อว่า "Being Time" หรือในภาษาญี่ปุ่นว่า m "Uji" ในหนังสือที่รวบรวมคำสอนของ โดเก็นที่ชื่อว่า "Shobogenzo" ซึ่งแสดงถึงแนวคิดเรื่องเวลาไว้ว่า

เวลานั้นคือสิ่งที่มีอยู่ สรรพสิ่งที่มีอยู่นั้นก็คือเวลา...เพราะการหยุดของเวลาได้ทิ้งร่องรอยเอาไว้ มนุษย์ไร้ความสงสัย แม้ว่ามนุษย์ปราศจากความสงสัย แต่พวกเขาก็ไร้ความเข้าใจ คนสามัญที่ไม่ค่อยจะสงสัยในเรื่องใดๆ ย่อมขาดความเข้าใจ ข้อสงสัยของเขาในอนาคต อาจต่างจากปัจจุบัน แม้ความสงสัยเองก็ไม่ใช่อื่นใดนอกเสียจากว่าคือเวลา ไม่มีโลกใดที่ปราศจากจากตัวตนที่สงสัย เพราะตัวตนนี้เองคือโลก เราก็ต้องถือว่าทุกสิ่งในโลกคือเวลา...ตัวตนจึงคือเวลา...เวลาคือการ

¹⁵ Seizo Ohe, "Time, temporality and freedom ", Time and The Philosophies.

ปรากฏแต่ละครั้งของตัวตน...ในแต่ละขณะโลกทั้งหลายและสิ่งทั้งหลายล้วนมีอยู่ (Dogen)¹⁶

โดเก็นถือว่าเวลาไม่ใช่รูปแบบของการตระหนักรู้ (a form of consciousness) แต่คือตัวการตระหนักรู้เอง และตัวตนที่ตระหนักรู้ก็จะกำหนดรู้ทุกสิ่งที่เราตระหนักรู้ได้ ผลของประสบการณ์ทางเวลานี้จะชัดเจนโดดเด่นขึ้นในประสบการณ์ที่เรามีแต่ละขณะ

จึงพอสรุปได้ว่าพุทธปรัชญาแบบเซ็น เห็นว่ามีความสัมพันธ์กันระหว่าง ช่วงชีวิตของมนุษย์ การรับรู้ และ เวลา นอกจากนั้น แนวคิดเซ็นยุคใหม่ในศตวรรษที่ 20 เช่น นิชิตะ คิทาโร (Nishida Kitaro) เห็นว่า "ความเป็นปัจจุบัน" คือ การปรากฏอยู่ร่วมกันของ "ขณะ" ที่มีจำนวนนับไม่ถ้วนในประสบการณ์ในชีวิตของคนๆหนึ่ง ดังนั้นปัจจุบันคือตัวอย่างของเอกภาพของความ เป็นตรงข้ามหรือความขัดแย้งจำนวนมากมาย¹⁷

3.3 มโนทัศน์เรื่องเวลาแบบอัตวิสัยของพุทธปรัชญาเถรวาท

ในการเพ่งพิจารณาปรากฏการณ์ ชีวิตและโลกนั้น มิติเวลาที่มีความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งกับโลกและชีวิต¹⁸ พิสูจน์สมัยใหม่ กล่าวว่ เวลา คือมิติที่ 4 ท่านพุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวถึงความลับของมิติที่ 4 ไว้ ความจริงของมิติที่ 4 หรือเวลา ที่ท่านพุทธทาสกล่าวถึงนั้นเป็นแนวคิดเรื่องเวลาในกระบวนการรู้ หรือ ญาณวิทยาในทางพุทธ เป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่ในกระบวนการทางจิต หรือกระบวนการที่จิตทำงานในการรับรู้โลก เพราะในการวิเคราะห์เรื่องเวลาที่สัมพันธ์กับมนุษย์ หรือการที่มนุษย์รู้เวลานั้น ในการรู้ของมนุษย์นั้นมีความเกี่ยวข้องของเวลาที่ปรากฏเป็นองค์ประกอบหลักในการรู้เบื้องต้นอันเป็นพื้นฐานแก่มนุษย์ทั่วไป ดังนั้นแนวคิดเกี่ยวกับเวลาในแง่นี้จึงปรากฏเป็นจริงแก่มนุษย์ทุกคน ◦ ในกระบวนการรับรู้โลกในทางพุทธนั้นเป็นสิ่งที่ปัจเจกบุคคลสามารถตรวจสอบได้อย่างเฉพาะบุคคล (Subjectively) อย่างไรก็ตามมีความเป็นสากลบางอย่าง (Universal) ที่ปรากฏเป็นองค์ประกอบอันจำเป็น (necessary) และเป็นจริงแก่ทุกคนเช่นกันซึ่งในทางปรัชญาพุทธเองวิเคราะห์ หรืออธิบายกระบวนการนี้ลงไปยังรากฐานของ ความเป็น "จิต"

¹⁶ Ibid., p. 81.

¹⁷ J.T. Fraser, *Of Time, Passion and Knowledge* (New Jersey : Princeton University Press, 1990), p. 42.

¹⁸ ระวี ภาวิไล, *อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่* (กรุงเทพฯ : ดอกหญ้า, 2521), หน้า 158.

และ ความเป็น "โลก" การปรากฏอยู่ของเวลา คือส่วนสำคัญในกระบวนการสัมพันธ์ของจิตและโลกนี้เอง

"ชีวิตคือขณะอันแสนสั้นของความรับรู้ซึ่งเกิดดับสืบเนื่องกันไป นี่คือ โลกทัศน์ ชีวิตทัศน์ตามแนวอภิธรรม และเป็นมูลบทเริ่มต้นของวิชาการอภิธรรม (ระวี ภาวิไล)"¹⁹ ดังนั้นก่อนที่จะเข้าใจ แนวคิดเรื่องเวลาในทางพุทธปรัชญา จึงจำเป็นต้องศึกษาให้เข้าใจถึง จิตและโลก ก่อน กระบวนการที่จิตสัมพันธ์กับโลกในกระบวนการรู้นั้นปรากฏอยู่ใน พระอภิธรรมปิฎก ซึ่งถือว่าเป็นหนึ่งในคัมภีร์หลักของพุทธปรัชญาเถรวาท และในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค อังฆวรรคที่ 7 จิตตสูตรที่ 2 ความว่า²⁰

เทวดาทูลถามว่า

โลกอันอะไรย่อมนำไป อันอะไรหนอย่อมเสือกไสไป โลกทั้งหมดเป็นไปตาม

อำนาจของธรรมอันหนึ่ง คืออะไร

พระผู้มีพระภาคตอบว่า

โลกอันจิตย่อมนำไป อันจิตย่อมเสือกไสไป

โลกทั้งหมดเป็นไปตามอำนาจของธรรมอันหนึ่ง คือ จิตการวิเคราะห์โลกและชีวิตตามแนวอภิธรรม เริ่มต้นด้วยข้อพิจารณาจากประสบการณ์ว่า โลกและชีวิต คือจิตรู้อารมณ์²¹ ดังนั้นเพื่อจะเข้าใจเรื่องเวลาที่ปรากฏแก่มนุษย์ และการรับรู้ของมนุษย์นั้นจึงจำเป็นต้องมีความเข้าใจเรื่อง จิต หรือ ผู้รู้ (subject) และ อารมณ์ คือ สิ่งที่ถูกรู้ (objects) เสียก่อน และเพื่อเข้าใจทั้งสองเรื่องในทางพุทธปรัชญา ต้องรู้ก่อนว่า ในทางพุทธปรัชญาถือว่า ทั้งสองส่วนนั้นถือเป็นปรมาตธรรม ซึ่งเป็นสถานะพื้นฐาน หรือสิ่งที่เป็นจริง ซึ่งคือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน²² เพื่อที่จะเข้าใจปรมาตธรรมนั้น สิ่งที่เป็นพื้นฐานของปรมาตธรรมทั้งหมดคือ "ธาตุ"²³

¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 340.

²⁰ ส.ส. 15/ 180-181/ 53.

²¹ ระวี ภาวิไล, อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่, หน้า 77.

²² อภิธรรมมัตถสังคหบาติและอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา, ปรเภทที่ 1, ฉบับแปลเป็นไทย

(กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2535), หน้า 1.

²³ พุทธทาสภิกขุ, ปรมาตตสภาวะธรรม (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุขภาพใจ , 2530), หน้า 27-28.

ธาตุ

ในอภิธรรมมัตถสังคหบาลีและอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา กล่าวถึงธาตุไว้ว่า

ธรรมชาติที่บัณฑิตนับว่าธาตุ เพราะอรรถว่า ทรงไว้ซึ่งสังสารทุกข์ อนึ่งการทรงไว้ซึ่งสังสารทุกข์ก็นับว่าธาตุ อนึ่งเพราะอรรถว่า อันหมู่สัตว์ทรงไว้ อนึ่งเพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้หมู่สัตว์เสวยสังสารทุกข์อีกอย่างหนึ่ง เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งอยู่แห่งสังสารทุกข์ อนึ่งเพราะอรรถว่าเป็นดุจธาตุย่อยของสรีระ และวัตถุเกิดแต่ศิลา ฯ²⁴

ธาตุคือสิ่งที่ทรงสภาวะของมันอยู่เองตามธรรมดาของเหตุปัจจัย²⁵ ธาตุ คือ ปัจจัยในชั้นรากฐานของสิ่งทุกสิ่ง ทุกสิ่งที่กำลังเป็น " ตัวเรา " อยู่ในกายเรา และทุกสิ่งที่อยู่ภายนอกเรา ที่แวดล้อมเราอยู่ ธาตุหลายๆธาตุประกอบกันขึ้น หลายๆชั้นหลายๆชั้น ก็มาเป็นสิ่งนั้นสิ่งนี้ขึ้นมา แต่ ธาตุ ที่แท้จริงคือสิ่งแรกสุดที่เป็นปัจจัยในชั้นแรกสุด ชั้นรากฐานที่สุดของสิ่งทุกสิ่งไม่ว่าทางรูปธรรมหรือนามธรรม คำว่า"ธาตุ"ในภาษาบาลีออกเสียงว่า "ธา-ตุ" ภาษาไทยว่า ธาตุ เป็นคำที่ตรงกันทั้งบาลีและสันสกฤต มาจากรากศัพท์ว่า ธร: ธร-ธาตุ มีความหมายว่า ธารณะ คือ ทรงไว้ อวิทุสเน คือไม่สลายไป อวตฺถเน คือ การกำหนดได้ รวมทั้งสามความหมาย " ธาตุ " คือ สิ่งที่ทรงตัวอยู่ได้ไม่สลายไป มีลักษณะที่อาจกำหนดได้ว่า เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ภาษาอังกฤษ แปลคำว่า ธาตุ ว่า element แปลว่าส่วนที่เป็นรากฐาน หรือ ส่วนประกอบส่วนสุดท้าย ที่เป็นรากฐาน ที่ถูกต้องและจำเป็น เพื่อประกอบเป็นสิ่งสมบูรณ์ ขึ้นมาสิ่งหนึ่งๆ ตรงกับภาษาละตินว่า conditor ซึ่งตรงกับคำว่า " ธร ธาตุ " ในภาษาบาลี คำนี้แปลว่า เนิ่งกันอยู่ หรือ ทรงกันไว้²⁶

ธาตุ : มนุษย์และสรรพสิ่ง

สิ่งใดก็ตามไม่ว่าจะอยู่ในตัวมนุษย์ และนอกตัวมนุษย์นั้น โดยสภาวะพื้นฐานแล้วในทางพุทธปรัชญาเราถือว่าเป็นธาตุทั้งสิ้น ธาตุทั้งหลายนี้อาจแบ่งให้เห็นเพื่อความเข้าใจโดยสัมพันธ์กับมนุษย์นั้น สามารถแบ่งออกได้เป็น 3 กลุ่มใหญ่ๆ เรียกว่าธาตุ 18 คือ

1. ธาตุ ในตัวมนุษย์ พระพุทธเจ้าตรัสว่า มนุษย์ประกอบด้วย ธาตุ 6²⁷

²⁴ อภิธรรมมัตถสังคหบาลีและอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา, ประเขตที่ 7, หน้า 339 - 340.

²⁵ พระเทพเวที, พจนานุกรมพุทธศาสตร์, หน้า 113.

²⁶ พุทธทาสภิกขุ, ปรมัตถ์สภาวะธรรม, หน้า 27 - 33.

²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 315.

“ ฉ ธาตุโร ภิกขเว อหิ ปุริโส ” ธาตุ 6 คือ จักขุธาตุ โสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ มโนธาตุ ต่อเมื่อมันทำหน้าที่รับอารมณ์ จึงจะเรียกว่าอายตนะ แต่เมื่อมันอยู่ตามธรรมชาติเรียกว่า ธาตุ²⁸ หรือ ธาตุ 6 อีกแง่หนึ่งที่เป็นองค์ประกอบของมนุษย์คือ ปฐวีธาตุหรือธาตุดิน อาโปธาตุหรือธาตุน้ำ เตโชธาตุหรือธาตุไฟ วาโยธาตุหรือธาตุลม อากาศธาตุหรือที่ว่าง วิญญาณธาตุหรือธาตุรู้²⁹

ธาตุ 4 - ดิน น้ำ ลม ไฟ (ร่างกาย)	} “คน” ตามปกติโดยพื้นฐาน
วิญญาณธาตุ (ใจ)	
อากาศธาตุ (ที่ว่างให้ร่างกายตั้งอยู่)	

2. ธาตุภายนอกตัวมนุษย์ มี 6 ธาตุซึ่งมันคู้กันมันอยู่ข้างนอกและจะเข้า “สัมผัส” กับธาตุข้างใน ถ้ายังไม่ถูกสัมผัส มันมีอยู่ก็เรียกว่า “ธาตุ” ถ้ามีการสัมผัสเกี่ยวข้องกันจึงจะเรียกว่า “อายตนะ”

ในอภิธรรมมัตถสังคหะฎีกาแปลกล่าวไว้ว่า

อนึ่ง ชื่อว่าอายตนะก็เพราะอรรถว่าเป็นเหตุแห่งวิญญาณ...อายตนะเหล่านั้นมี 12 อย่างคือ อายตนะที่เป็นภายในซึ่งเป็นทวารมี 6 อย่าง ที่เป็นภายนอกซึ่งเป็นอารมณ์มี 6 อย่าง³⁰

คำว่าอายตนะจึงมี 12 คืออายตนะภายนอก 6 ภายใน 6 จากธาตุกลายเป็นอายตนะเพราะเหตุว่าเป็นสาเหตุแห่งการรู้ (วิญญาณ)

3. ธาตุ ที่เป็นผล ธาตุภายใน (ตัวเรา) กับธาตุภายนอก มีการสัมผัสกัน ก็มีผลแห่งการสัมผัส มีกิริยาอาการแห่งการสัมผัส “ ผล “ ไตที่เกิดจาก “ การกระทบกัน “ ระหว่าง

²⁸ พุทธศาสนิกชน , อธิปไตยปัจจุสมต. (พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, 2538), หน้า

²⁹ อภิ.วิ.35/114-115/ 90.

³⁰ อภิธรรมมัตถสังคหะและอภิธรรมมัตถวิภาวินิฎีกา, ปริเฉทที่ 7, หน้า 337.

“ธาตุภายใน” และ “ธาตุภายนอกคือ ธาตุ ที่เป็นผลซึ่งมี 6 เช่นกัน คือจักษุวิญญาณธาตุ โสต วิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ยกตัวอย่างเช่น “ สิ่ง “ ที่มากกระทบใจ เรียกว่า “ รั้มมารมณ ” หรือ “ ธรรมธาตุ “ หากมากกระทบ (จิต) แล้วก็ “ เกิด “ มโนวิญญาณธาตุ ธาตุนี้ทำความรู้แจ้งทาง ใจ ³¹

ธาตุ : องค์ประกอบของมนุษย์และโลก ที่เรียกว่าธาตุ 18³²

ธาตุ (ภายใน)	ธาตุ (ภายนอก)	ธาตุ (ที่เป็นผล)
ตา - จักษุธาตุ	รูป - รูปธาตุ	จักษุวิญญาณธาตุ
หู - โสตธาตุ	รส - สัทธาธาตุ	โสตวิญาณธาตุ
จมูก - ฆานธาตุ	กลิ่น - คันธธาตุ	ฆานวิญาณธาตุ
ลิ้น - ชิวหาธาตุ	เสียง - รสธาตุ	ชิวหาวิญาณธาตุ
กาย - กายธาตุ	สัมผัส - ใญฐฐัพพธาตุ	กายวิญาณธาตุ
ใจ - มโนธาตุ	รั้มมารมณ - ธรรมธาตุ	มโนวิญาณธาตุ

ธาตุ : การปรากฏของธาตุ

ธาตุคือคุณสมบัติหนึ่งๆที่ แสดงออกมาจากวัตถุหนึ่งๆ ไม่ใช่ตัววัตถุหรือเนื้อวัตถุนั้น หรือกล่าวได้ว่าเป็น “ คุณค่าของวัตถุ ” ก็คือตัวธาตุ³³ คุณค่า ทั้งหลายเป็นนามธรรม จะแสดงออกมาทางไหนก็ต้องแสดงออกมา 2 ทาง

1. ทางวัตถุ คุณค่าของธาตุที่เป็นวัตถุสามารถแสดงออกได้ทางปรากฏการณ์ ความร้อนเป็นคุณสมบัติอันหนึ่งที่เป็นนามธรรม มันแสดงออกมาทางไม้ฟืนหรือถ่านไฟ หรือปรากฏการณ์ ที่ไฟกำลังลุกอยู่ที่ไม้ฟืนหรือถ่านไม้นั้น ทั้งไม้ฟืน ถ่านไฟ หรือเปลวไฟ ยังไม่ใช่ธาตุไฟโดยตรง ธาตุไฟโดยตรงก็คือ คุณสมบัติที่เผาไหม้ สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ ทั้งที่มันไม่ต้องแสดงเปลวไฟ ไม่ต้องการถ่านและฟืน มันก็ร้อนและเผาได้ จึงต้องกล่าวว่ามันมีปรากฏการณ์

2. ทางนามธาตุ คุณค่าของธาตุที่เป็นนามสามารถแสดงออกได้ทาง ความรู้สึก ความคิด ความนึก ความจำ สติปัญญา มีสิ่งที่เรียกว่า “ จิต “ เป็นที่แสดงออก ในการแสดงออก

³¹ พุทธศาสนิกฯ, ปรมัตถ์สภาวะธรรม, หน้า 145.

³² อภ.วิ.35/124/98.

³³ พุทธศาสนิกฯ, ปรมัตถ์สภาวะธรรม, หน้า 43.

ของจิตดังกล่าวหากไม่มีเหตุปัจจัย อยู่ๆจิตจะแสดงความคิด ความรู้สึก ฯลฯ ออกมาไม่ได้ ซึ่งหมายความว่า จิต ยังไม่ใช่จิตตามความหมายของธรรมชาติ หรือทำหน้าที่ของมันคือการเป็น เครื่องมือหรืออุปกรณ์ในการ “รู้”

อิทธิพลของเวลาที่มีต่อธาตุ

การปรากฏของธาตุ ธาตุเดียวหากอยู่ในสภาพที่ไม่เหมือนกัน เช่น แนน หลวม ร้อน เย็น ก็กลับเป็นคนละอย่าง ที่ให้คุณสมบัติต่างกัน แล้วแต่ว่า กำลังอยู่ในสภาพอย่างไร ในเวลาอย่างไร และในการปรากฏของธาตุ หมายถึง “ธาตุ” ทำหน้าที่³⁴ ท่านพุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง อิทธิพลของเวลาต่อการรับรู้วัตถุภายนอก และกล่าวไว้ว่าด้วยอิทธิพลของเวลา ทำให้การปรากฏของ วัตถุต่อการรับรู้ของมนุษย์นั้นไม่แน่นอน ดังนั้นภายใต้อิทธิพลของเวลาสิ่งหรือวัตถุนั้นที่มนุษย์รับรู้ จึงไม่ใช่สิ่งจริงแท้หรือสิ่งพื้นฐานในสภาวะปรมาตม์

โลกมีความจริงอย่างเด็ดขาด คนหลงผิดไปเอง ด้วยอำนาจของ “ความ ประจวบเหมาะ” ของ “เวลา” และความประจวบเหมาะของการกินที่ที่เขาเรียกว่า space และ time ...ความสัมพันธ์ของ กาละ-เทศะ (เวลา-สถานที่) จะทำให้การรู้เป็น ไปในลักษณะหนึ่งๆ วัตถุภายนอก เช่น เสียง ที่กินที่ กินเวลา เท่านั้น จะทำให้เรา ได้ยินเสียงอย่างหนึ่ง หากยึดเวลาออกไปก็จะกลายเป็นเสียงประหลาดขึ้นทุกทีจน ฟังไม่รู้เรื่อง...ปรากฏการณ์ในโลกทั้งหลาย ไม่ว่าจะชนิดไหนก็เป็นมายา เพราะว่า เราไม่รู้ความลับของมิติที่ 4...พื้นผิวของโลกนั้นเต็มไปด้วยสิ่งที่เป็นมายา ด้วยเหตุ ผลอย่างเดียวกันคือ ข้อที่มีมนุษย์ไม่รู้ความลับของมิติที่ 4 หรือความสัมพันธ์ของ กาละ และเทศะ ที่มาเกี่ยวข้องกับ รูป-รส-กลิ่น-เสียง-สัมผัส ในอัตราที่เรียกว่าประจวบ เหมาะ พอเหมาะเสมอไป จึงทำให้เกิดความรู้สึกรัก หรือไม่รัก ...³⁵

สรรพสิ่ง

ในอภิธรรมัตถวิภาวินีฎีกา อรรถกถาอภิธรรมัตถสังคหะ มีคำอธิบายเรื่อง ปรมาตถธรรม และสมมุติบัญญัติ³⁶ สรรพสิ่งแยกออกเป็นปรมาตถธรรม (ปรมาตม์) และบัญญัติธรรม(บัญญัติ) โดย

³⁴ พุทธทาสภิกขุ, อธิปไตยปัจจุตดา, หน้า 71 – 73.

³⁵ พุทธทาสภิกขุ, หลักพุทธธรรม, หน้า 226 – 228.

³⁶ อภิธรรมัตถสังคหบาลีและอภิธรรมัตถวิภาวินีฎีกา, ปริเฉทที่ 1, หน้า 19.

เงื่อนไขของการมีองค์ธรรมรองรับจริง หรือเป็นเพียงสิ่งที่จิตสร้างสรรคขึ้นโดยไม่มีของจริงรองรับในธรรมชาติ

อรรถแห่งพระอภิธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น โดยประการทั้งปวงคือโดยอำนาจแห่งธรรมมีกุศลเป็นต้น โดยอำนาจแห่งสภาวะธรรมมีขั้นเป็นต้นว่าโดยปรมาตถ์ คือด้วยอำนาจแห่งปรมาตถ์ที่แท้ เว้นสมมติเสียก็ตั้งอยู่โดยประการ 4 คืออาการ 4 อย่างดังนี้คือ จิต ได้แก่วิญญาณขั้น เจตสิกได้แก่ขั้น ทั้งสามมีเวทนาขั้นเป็นต้น รูปได้แก่รูปขั้น อันต่างด้วยประเภทแห่งภูตรูปและอุปาทายรูป นิพพานได้แก่สังขตธรรม³⁷

คำจำกัดความของธรรมทั้งสองประการมีดังนี้³⁸

1 ปรมาตถธรรม เป็นสิ่งซึ่งมีสภาวะลักษณะของตนเอง รู้ได้โดยทวารอันสมควร คำว่าปรมาตถ์เมื่อวิเคราะห์ศัพท์คือ ปรมา+อตถ คำปรมา หมายความว่าประเสริฐ หรือเป็นประธานอธิบายว่าเป็นประธานในการกำหนดบัญญัติธรรม คำ "อตถ" คือ เนื้อความ หรือตัวสภาวะ ซึ่งมีลักษณะให้กำหนดได้ ดังนั้น ปรมาตถธรรม หรือ ปรมาตถ์ก็คือ สิ่งซึ่งมีสภาวะลักษณะของตนๆ และเป็นหลักให้เกิดบัญญัติธรรมขึ้น อภิธรรมปิฎกกล่าวถึงสองส่วนไว้ว่ามีธรรมสองประเภทคือ สังขตธรรมและอสังขตธรรม

1.1 สังขตธรรมหรือสังขตธาตุ คือ สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง หรือสิ่งที่เกิดจากเหตุปัจจัยแต่งขึ้น ได้แก่สภาพที่เกิดแต่เหตุทั้งปวง ลักษณะของการปรุงแต่งมี 3 อย่าง คือ ความเกิดขึ้น ปราภฏ ความดับสลายปราภฏ เมื่อตั้งอยู่ความแปรปราภฏ สังขตธาตุ แยกเป็นร่างกายและเป็นจิตใจ แต่ก็ยังเป็นสังขตธาตุ เพราะยังมีการ เกิดขึ้น-ตั้งอยู่-ดับไป ซึ่งเป็นประเภทที่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง จิตปรมาตถ์ เจตสิกปรมาตถ์ และรูปปรมาตถ์ เป็นสังขตธรรมแยกโดยละเอียดได้เป็นรูปธาตุ และ อรูปธาตุ

ก. รูปธาตุ คือ มีรูปปราภฏเป็นธาตุแรกๆ ที่เป็นพื้นฐาน แบ่งได้ตามหน้าที่คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ซึ่งเป็นส่วนประกอบของมนุษย์ และต้องเป็นช่องทางแห่งการรับรู้ธาตุภายนอกคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ในพระอภิธรรมปิฎกกล่าวถึงรูปธรรมหรือรูป

³⁷ เรื่องเดียวกัน

³⁸ ระเบียบวิธีปฏิบัติ, อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่, หน้า 242.

ธาตุว่า “รูปธรรม เป็นใจ มหาภูตรูปสี่และรูปที่อาศัยมหาภูตรูปสี่นั้น นี้เรียกว่า รูปธรรม”³⁹

ข. อรูปธาตุ คือ ไม่มีรูปปรากฏ ซึ่งเป็น “นาม (นามธรรม)” หรือ เป็น “จิต” แยกได้เป็น วิญญาณธาตุ เวทนาธาตุ สัญญาธาตุ สังขารธาตุ วิญญาณธาตุ ใน พระอภิธรรมปิฎกกล่าวถึงรูปธรรมหรือรูปธาตุว่า “นามธรรมเป็นใจ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์... ฯลฯ เหล่านี้ นี้เรียกว่านามธรรม”⁴⁰ คือ ธาตุใจ ที่จะปรุงแต่งกันขึ้นเป็นจิตใจ เป็น ความรู้สึกนึกคิดได้ ก่อนแต่ที่ไม่ปรุงอะไร ก็เป็นสักแต่ว่าธาตุ นั่นคือ ธาตุใจหรือ ธาตุจิต หรือ วิญญาณธาตุ ยังไม่ได้เหตุ ไม่ได้ปัจจัยมาปรุงแต่ง ธาตุนี้ก็ยังไม่รู้สึก คิดนึกไม่ได้ และไม่ปรากฏให้เห็น วิญญาณธาตุเป็นธาตุหนึ่งที่สำคัญมาก⁴¹

พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า สิ่งทั้ง 5 คือ รูปธาตุ เวทนาธาตุ สัญญาธาตุ สังขารธาตุ วิญญาณธาตุ ว่าเป็นธาตุตามลำดับ ยังไม่เรียกว่าขันธ์ 5 เพราะมันยังไม่ได้ปรุงแต่งขึ้นมา เพื่อจะเป็นขันธ์กลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง จึงยังเป็นเพียงธาตุ หรืออีกนัยหนึ่ง เมื่อใดที่ธาตุทั้ง 5 จะทำหน้าที่เป็นขันธ์ ก็เมื่อ “สัมผัสกับสิ่งข้างนอก”⁴²

1.2 อสังขตธรรม หรือ อสังขตธาตุ คือไม่มีเหตุ ปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้น หรือให้ดำรงอยู่ เป็นได้เอง อยู่ได้เอง ไม่มีการเกิดขึ้น ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ไม่มีการดับไป นิพพานเป็นอสังขตะ⁴³

ดังนั้นสิ่งที่เรียกว่าปรมาัตถ์ธรรม หรือ สิ่งที่มีอยู่นั้นคือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน

2 บัญญัติธรรม หรือ บัญญัติ คือ เรื่องราวที่เกี่ยวกับปรมาัตถ์ ซึ่งบุคคลกำหนดรู้ได้ในการดำเนินชีวิตประจำวัน ทั้งนี้โดยอาศัยปรมาัตถ์เป็นหลักเริ่มต้น แต่จิตก็สามารถสร้างสภาวะที่ไม่มีสภาวะปรมาัตถ์ปรากฏโดยตรงได้⁴⁴ หรือหมายถึงการกำหนดเรียก หรือการเรียกชื่อก็ได้⁴⁵ บัญญัติเกิดขึ้นตามกฎธรรมชาติของวิถีจิต (จิตนิยาม) และบทบาทหน้าที่ของจิตบางประเภท⁴⁶

³⁹ อภ.ส. 34/844/354.

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน

⁴¹ พุทธทาสภิกขุ, อิทป์ปัจจุสมต, หน้า 81-82.

⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 59.

⁴³ อภ.ส. 34/907/382.

⁴⁴ ระวี ภาวิไล, อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่, หน้า 243.

⁴⁵ พระเทพเวที, พจนานุกรมพุทธศาสตร์, หน้า 135.

⁴⁶ ระวี ภาวิไล, อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่, หน้า 247.

ในอภิมมัตตสังคหะบาลีและอภิมมัตตวิภาวิณีฎีกา กล่าวถึงบัญญัติธรรมไว้ว่า มีธรรมชาติ 5 อย่างที่รวมเป็นรูปขันธ์และอรุปขันธ์ 4 ธรรมชาติที่เหลือจากนั้นเรียกว่าบัญญัติ บัญญัติมี 2 อย่างคือ ปัญญาปิยัตตบัญญัติ (การแต่งตั้งเพราะต้องการรู้ความหมาย) และปัญญาปนโตบัญญัติ (การแต่งตั้งโดยรู้อรอดตามเสียง) ส่วน "กาล" (เวลา) คือสมมติบัญญัติ มีความหมายเช่น กาลหมุนเวียนของพระจันทร์ เป็นต้น

โลกคือจิตรู้อารมณ์ จึงประกอบไปด้วยผู้รู้ คือมนุษย์ และสิ่งที่ถูกรู้ คืออารมณ์ เพื่อให้เห็นโครงสร้างของทั้งสองส่วนในอันที่จะเกี่ยวข้องกับการปรากฏของโลกและเวลา จึงแสดงมนุษย์ และสรรพสิ่ง ว่าปรากฏอยู่ในฐานะอะไรในโครงสร้างของสิ่งที่มีอยู่แนวพุทธ ดังนั้นเมื่อกล่าวถึงสิ่งที่มีอยู่ ตามหลักพุทธปรัชญาโดยเริ่มจากธาตุ ก็สรุปได้ว่า มนุษย์ คือ กลุ่มธาตุ ที่เป็นปรมาตถธรรมที่เรียกว่า สังขตธรรม (ดูตาราง โครงสร้างผู้รู้ และสิ่งที่ถูกรู้)

มนุษย์ : กระบวนการทำหน้าที่ตามธรรมชาติ

ธาตุ ----- (ทำหน้าที่) -----> อายตนะ ----- (ทำหน้าที่) -----> ขันธ์

1. ธาตุ เมื่อทำหน้าที่ กลายเป็น อายตนะ อายตนะทำหน้าที่ก็กลายเป็น ขันธ์⁴⁷ ธาตุ ตั้งอยู่ในฐานะเป็นสิ่งที่มียูรูป และมีอาการแตกทำลายเสมอ
2. อายตนะ หมายถึง ที่อยู่อาศัย บ่อเกิด ที่ประชุม ที่เกิด⁴⁸ ที่มา ทางมา หรือ "สิ่งที่ทำหน้าที่ติดต่อกับสิ่งอื่น"⁴⁹ ซึ่งเป็นที่ๆ จะทำความรู้สึกได้ ทำให้เกิดความรู้สึกขึ้นมาได้ เป็นบ่อเกิดของความรู้สึก ภายในตัวมนุษย์ ที่เรียกว่าอายตนะภายใน และภายนอกตัวมนุษย์ ที่เรียกว่าอายตนะภายนอก อายตนะคือสิ่งทั้งปวง ถ้าไม่เกี่ยวกับอายตนะ สิ่งที่มีก็เหมือนกับไม่มี ถ้าไม่มีสิ่งที่เข้ามาทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็เหมือนกับไม่มี⁵⁰ เพราะไม่มีผู้รู้ ดังนั้นผู้รู้ในทางพุทธปรัชญาสำคัญอย่างยิ่งต่อความหมายหรือ การมีอยู่ของโลก อายตนะ คือ การที่ธาตุทำหน้าที่สัมผัสกับคู่ของมัน

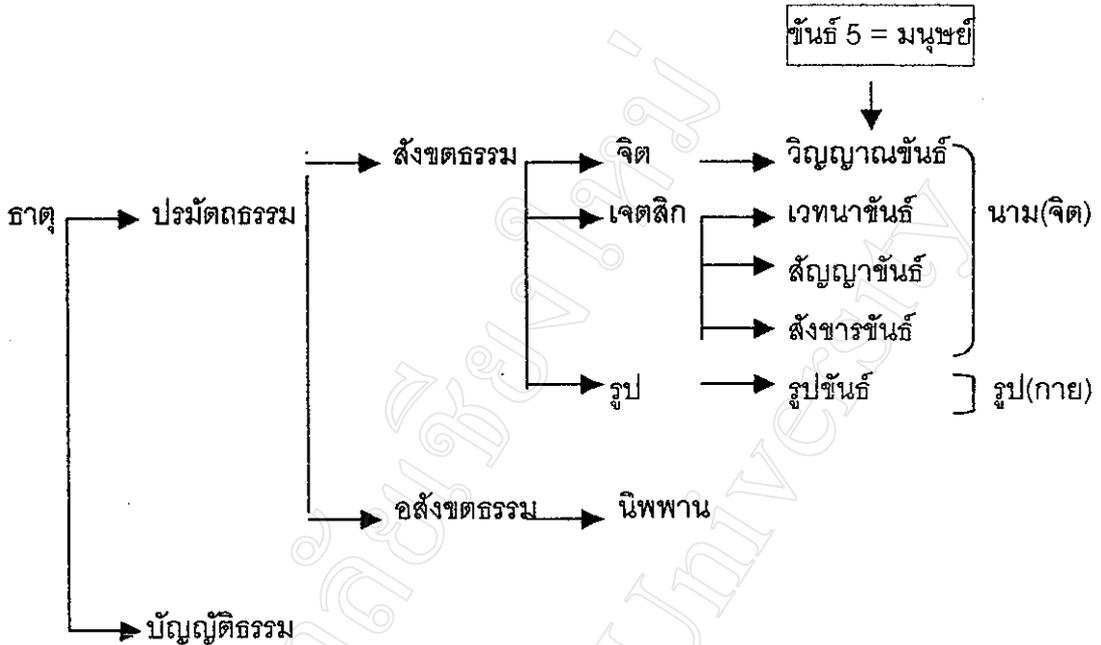
⁴⁷ พุทธทาสภิกขุ, อิทปิปัจจยตา, หน้า 85 – 86.

⁴⁸ อภิมมัตตสังคหะบาลีและอภิมมัตตวิภาวิณีฎีกา, ปริเฉทที่ 7, หน้า 337.

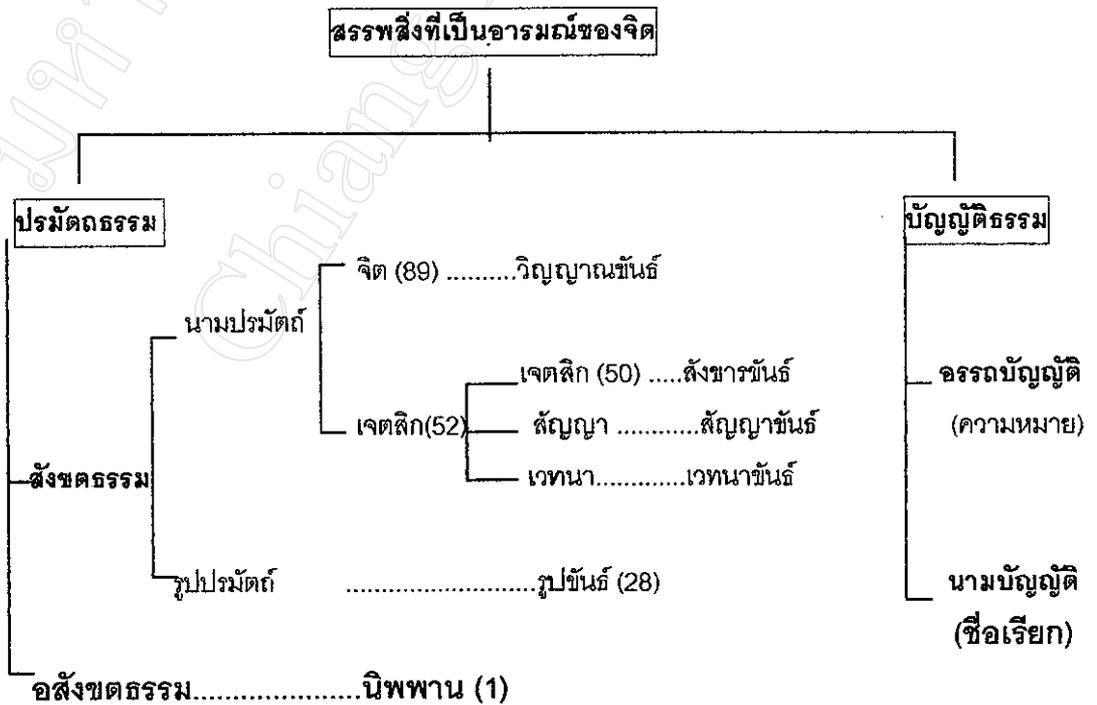
⁴⁹ พุทธทาสภิกขุ, อิทปิปัจจยตา หน้า 294.

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 234 – 237.

รูป 2 : โครงสร้างมนุษย์ตามแนวพุทธ

รูป 3 : โครงสร้างของสรรพสิ่งที่เป็นสิ่งที่ถูกรู้ หรืออารมณ์ในทางพุทธ

3. **ขั้น** ทำหน้าที่ปรุ่กันขึ้นมา **ขั้น 5** คือรูปขั้น เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น วิญญาณขั้น⁵¹ เกิดขึ้นสลับกันไปตลอดเวลา เมื่อทำหน้าที่ตามขั้นนั้นแล้วก็ดับไปให้โอกาสแก่ขั้นอื่น เมื่อยังมี ตา หู จมูก ลิ้น กาย แล้วก็รูป เสียง ฯลฯ มากกระทบอยู่เรื่อยๆ คือ สิ่งที่จะทำให้เกิดขั้นนั้นมีอยู่เรื่อยไปมากมายในแต่ละวัน ช่วงที่มนุษย์ หลับสนิท สลบ เข้าฌานสมาบัติ และนิพพาน เราไม่สามารถมีขั้น 5 ได้ในคราวเดียวกันทั้ง 5 ในร่างกายจิตใจนี้ ขั้นจะเกิดทยอยกันทีละขั้นๆ และต่างเป็นปัจจัยแก่กันและกันเป็นลำดับไปคน ประกอบด้วย ธาตุ 6 ตลอดเวลา แต่ไม่มี "ขั้น" ตลอดเวลา⁵²

มนุษย์ในลักษณะของขั้น 5⁵³

พุทธปรัชญาได้กล่าวถึงองค์ประกอบของมนุษย์ไว้หลายลักษณะ หนึ่งในนั้นคือการจำแนกมนุษย์ให้อยู่ในลักษณะของขั้น 5 แต่ละขั้นดังกล่าวก็คือธาตุที่ทำหน้าที่ โดยมีรายละเอียดดังนี้

1. **รูปขั้น** แปลตามศัพท์ว่ากองแห่งรูป หมายถึงส่วนที่เป็นร่างกายของมนุษย์ ซึ่งเกิดจากการรวมตัวของธาตุ 4 ที่เรียกว่ามหาภูตรูป คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม รวมทั้งคุณสมบัติและคุณลักษณะของธาตุทั้ง 4 เรียกว่า อุปทายรูป หรือรูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิด

ในขั้นห้านี้ ธรรมชาติอันมีความสลายไป ไตรมไป เพราะปัจจัยที่เป็นข้าศึกทั้งหลายมี หนาว เป็นต้น เป็นลักษณะทุกอย่างพึงทราบว่าเป็นรูปขั้น (กองรูป) เพราะเรียกรวมธรรมชาติทั้งปวงนั้นเข้าด้วยกัน อันว่าธรรมชาตินั้น แม้เป็นอย่างเดียวโดยลักษณะคือ ความสลายก็เป็นสอง โดยแยกภูตรูปและอุปทายรูป

ในสังยุตตนิกาย พระพุทธเจ้าได้ทรงอธิบายเกี่ยวกับรูปไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุไรจึงเรียกรูป เพราะสลายไป จึงเรียกว่ารูป สลายไปเพราะอะไร สลายไปเพราะหนาวบ้าง สลายไปเพราะร้อนบ้าง เพราะสัมผัสแห่งเหลือง ขุ่น แดง และสัตว์เลื้อยคลานบ้าง

⁵¹ อภ.วิ.35/32/18.

⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 310.

⁵³ สุนทร ณ รั้งสี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก (พิมพ์ครั้งที่ 1, กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์.

กล่าวโดยสรุปส่วนนี้ของมนุษย์คือร่างกายที่เป็นสสาร รวมทั้งคุณสมบัติและคุณลักษณะของสสารที่เรียกว่า มหาภูตรูปและอุपाทายรูป

2. เวทนาขันธ คำว่าเวทนา แปลตามศัพท์ว่า กองเวทนา คำว่า เวทนาได้แก่ ความรู้สึกของจิตเมื่อรับรู้อารมณ์ต่างๆ ผ่านทางอายตนะภายใน 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ

ในสังยุตตนิกาย พระพุทธเจ้าทรงอธิบายเกี่ยวกับเวทนาไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุไรจึงเรียกว่าเวทนา เพราะเสวยอารมณ์ จึงเรียกว่าเวทนา เสวยอารมณ์อะไร เสวยอารมณ์สุขบ้าง ทุกข์บ้าง เสวยอารมณ์ไม่สุขบ้าง ไม่ทุกข์บ้าง

2.1. “ เวทนา 3 ” เมื่อจิตรับรู้อารมณ์ต่างๆ ก็เกิดความรู้สึกอย่างไรอย่างหนึ่งใน 3 อย่าง คือ ความรู้สึกเป็นสุข ความรู้สึกเป็นทุกข์ ความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ ซึ่งเรียกว่า “เวทนา 3” โดยแบ่งตามประเภทของความรู้สึกของจิตที่แตกต่างกัน

สุขเวทนา - ความรู้สึกที่เป็นสุข

ทุกข์เวทนา - ความรู้สึกที่เป็นทุกข์

อุเบกขาเวทนา - ความรู้สึกที่ไม่สุขไม่ทุกข์

2.2. เวทนา 6 เวทนาในลักษณะนี้จำแนกตามทางแห่งการรับรู้ที่ทำให้จิตเกิดความรู้สึก สุข ทุกข์ และไม่สุข ไม่ทุกข์ ได้แก่

จักขุสัมผัสชาเวทนา - เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยสัมผัสทางตา

โสตสัมผัสชาเวทนา - เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยสัมผัสทางหู

ฆานสัมผัสชาเวทนา - เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยสัมผัสทางจมูก

ชีวหาสัมผัสชาเวทนา - เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยสัมผัสทางลิ้น

กายสัมผัสชาเวทนา - เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยสัมผัสทางกาย

มโนสัมผัสชาเวทนา - เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยสัมผัสทางใจ

3. สัญญาขันธ คำว่าสัญญาแปลว่า ความจำได้หมายรู้ สิ่งที่เรียกว่าสัญญานี้ ไม่ได้หมายความว่าเพียงแต่การจำเท่านั้น แต่หมายรวมถึงการสามารถกำหนดรู้ได้ด้วย เช่นเห็นผลไม้ชนิดหนึ่งที่เราเคยเห็นมาก่อน จึงจำผลไม้ชนิดนั้นได้ และสามารถกำหนดหมายลักษณะเฉพาะของมันได้ด้วยว่าเป็นผลไม้หรือไม่อะไร

ในสังยุตตนิกาย พระพุทธเจ้าได้ทรงอธิบายเกี่ยวกับสัญญาไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุไรจึงเรียกว่าสัญญา เพราะจำได้หมายรู้จึงเรียกว่าสัญญา จำได้หมายรู้อะไร จำได้หมายรู้สี่เขี้ยวบ้าง สี่เหลี่ยมบ้าง สี่แฉกบ้าง สี่เขี้ยวบ้าง

คำว่า สัญญาชั้นนี้ หรือ กองแห่งสัญญาเพราะว่ามีสัญญาหรือความจำได้หมายรู้ (ว่าเป็นอะไร) หลายอย่างจึงเรียกว่ากองแห่งสัญญา พุทธปรัชญาแยกสัญญาออกเป็น 6 อย่าง ดังนี้

รูปสัญญา	จำสิ่งที่เห็นทางตาได้
สัทสัญญา	จำสิ่งที่หูได้ยินได้
คันธสัญญา	จำกลิ่นที่รับทางจมูกได้
รสสัญญา	จำรสที่รับรู้ทางลิ้นได้
โผฏฐัพพสัญญา	จำสิ่งที่รับรู้ทางกายได้
ธัมมสัญญา	จำกรรมารมณหรือสิ่งที่ใจรับรู้โดยตรงได้

สิ่งที่ป็นอารมณของสัญญาคือสิ่งที่ป็นอารมณของจิต ได้แก่กายตนะภายนอกทั้ง 6 นั้นเอง

4. สังขารชั้นนี้ คำว่า สังขารชั้นนี้แปลว่า กองแห่งสังขาร มีสภาพ 2 อย่างคือ

4.1 เป็นสิ่งที่เกิดมีขึ้นด้วยอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย (ตามความหมายในไตรลักษณ์)

4.2 เป็นสิ่งปรุงแต่งให้จิตคิด ดี ไม่ดี หรือ ไม่ดีไม่ชั่ว

สังยุตตนิกาย พระพุทธเจ้าทรงอธิบายความหมายของสังขารชั้นนี้ไว้ว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุไรจึงเรียกว่าสังขาร เพราะปรุงแต่งสังขารธรรม จึงเรียกว่าสังขาร ปรุงแต่งสังขตธรรมอะไร ปรุงแต่งสังขตธรรมคือรูปโดยความเป็นรูป ปรุงแต่งสังขตธรรมคือเวทนาโดยความเป็นเวทนา ปรุงแต่งสังขตธรรมคือสัญญาโดยความเป็นสัญญา ปรุงแต่งสังขตธรรมคือสังขารโดยความเป็นสังขาร ปรุงแต่งสังขตธรรมคือวิญญาณโดยความเป็นวิญญาณ

5. วิญญาณชั้นนี้ แปรตามศัพท์ว่ากองวิญญาณ เพราะรวมวิญญาณหลายอย่างเข้าไว้ด้วยกัน วิญญาณแปลว่าความรู้แจ้ง หมายถึงการรู้แจ้งอารมณ์ที่จิตรับรู้ทางอายตนะภายใน

สังยุตตนิกายพระพุทธเจ้าทรงอธิบายเกี่ยวกับวิญญาณไว้ว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุไรจึงเรียกว่าวิญญาณ เพราะรู้แจ้งจึงเรียกว่าวิญญาณ รู้แจ้งอะไร รู้แจ้งรสเปรี้ยวบ้าง รสขมบ้าง รสเฝื่อนบ้าง รสหวานบ้าง รสขื่นบ้าง รสเค็มบ้าง รสไม่เค็มบ้าง

พุทธปรัชญาจำแนกวิญญาณออกเป็น 6 อย่างตามอายตนะภายใน 6 ซึ่งเป็นที่เกิดขึ้นของวิญญาณ

- จักขุวิญญาณ - ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา (รูป)
- โสตวิญญาณ - ความรู้แจ้งอารมณ์ทาง (เสียง)
- ฆานวิญญาณ - ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก (กลิ่น)
- ชีวหาวิญญาณ - ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น (รส)
- กายวิญญาณ - ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย (ไผฏฐัพพะ)
- มโนวิญญาณ - ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ (ธรรมารมณ์)

องค์ประกอบของกระบวนการญาณวิทยา (การรู้)

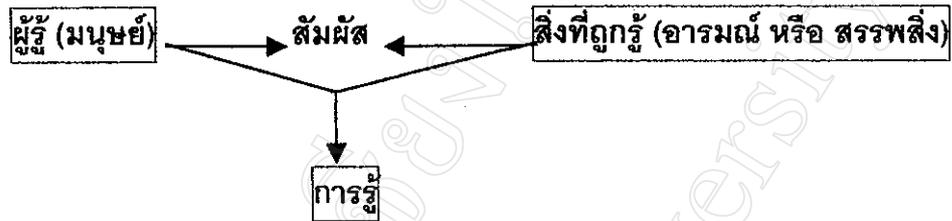
กระบวนการรู้ของมนุษย์ที่ทำให้เกิดการปรากฏของมนุษย์ (ตัวตน) และโลกนั้นต้องประกอบไปด้วย 3 ส่วนคือ

1. ผู้รู้ (อายตนะภายใน) คือ จิต และเจตสิก
2. สิ่งที่ถูกรู้ (อายตนะภายนอก) คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน บัญญัติ
3. การรู้ (วิญญาณ)

อย่างไรก็ตาม การรู้ (วิญญาณ) จะเกิดขึ้นได้นั้นจะต้องมีกลไกที่ทำให้เกิดการ "กระทบ" กัน และต้องเกิดการรู้ (วิญญาณ) ขึ้น ซึ่งหากองค์ประกอบรวมกันครบทั้งสาม เรียกว่ากระบวนการสมบูรณ์ที่เรียกว่า "สัมผัส" ในขั้นต้นต้องเข้าใจถึงธรรมชาติของจิต จิตในที่นี้หมายถึง ผู้รู้ หรือมนุษย์ และโลกคือสิ่งที่ถูกรู้ ธรรมชาติฝ่ายรู้หรืออุปกรณ์นั้น ประกอบไปด้วยสองส่วนคือ จิตและเจตสิก สิ่งที่ถูกรู้นั้น หรือ "อารมณ์" นั้น ถูกจำแนกออกเป็น จิต เจตสิก รูป นิพพาน

และบัญญัติ จะเห็นได้ว่าตามกระบวนการรู้ของมนุษย์แบบพุทธรู้ ผู้รู้ สามารถเป็นสิ่งที่ถูกรู้ได้ ไม่ได้แยกส่วนกันอย่างเด็ดขาด

รูป 4 : กระบวนการรู้ของมนุษย์

1. ผู้รู้ : จิตและเจตสิก หรือ มโนธาตุ

1.2 จิต (จิตปรภัตถ์) คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ (อารมณ์วิชานนลกขณ)

หมายความจิตได้รับอารมณ์อยู่เสมอตนเอง⁵⁴ จิตยังแบ่งออกได้เป็น 4 ประเภท จิตดวงเดียวแต่สามารถแสดงคุณลักษณะได้ 4 แบบแล้วแต่เหตุหรือสภาวะคือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต โลกุตระจิต ซึ่งแต่ละอย่างมีรายละเอียดแยกเป็นประเภทของจิตได้ 89 หรือ 121 ประเภท⁵⁵ การแยกประเภทดังกล่าวพิจารณาจาก ชนิดของอารมณ์ที่จิตรู้ อย่างไรก็ตามหากกล่าวถึงปุถุชนทั่วไป ในการศึกษาเรื่องนี้จึงมุ่งการศึกษาไปยังมนุษย์ที่มีจิตในระดับกามาวจรจิต คือ มี รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส เป็นอารมณ์ ของจิต ในอภิธรรมมัตถสังคหบาลีและอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา กล่าวถึงธรรมชาติของจิตไว้ว่า

ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่าคิด อธิบายว่า รู้อารมณ์ฯ...ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะทำให้วิจิตร หรือเพราะภาวะแห่งตนเป็นสภาพที่วิจิตร หรือเพราะอันกรรมหรือกิเลสสังสมไว้ อนึ่งหรือ เพราะรักษาไว้ซึ่งอัตภาพอันวิจิตร หรือเพราะสังสมซึ่งสันดานของตน หรือเพราะมีอารมณ์อันวิจิตรฯ⁵⁶

⁵⁴ พระสังฆมณฑลชิตกะ ฐัมมาจาริยะ, ปรภัตถชิตกะ ปริเฉทที่ 1-2-6 (พิมพ์ครั้งที่ 8, กรุงเทพฯ : ทิพย์วิสุทธิการพิมพ์, 2540), หน้า 5.

⁵⁵ อภิธรรมมัตถสังคหบาลีและอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา, ปริเฉทที่ 1, หน้า 7.

⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 19-20.

ในอัฐฐสาตินี้ อรรถกถาธัมมสังคณีปกรณ์ อธิบายคำว่าจิต สามารถแยกได้ เป็นข้อๆ

- 1 ชื่อว่า "จิต" เพราะว่าคิด เพราะรู้แจ้งอารมณ์
- 2 ชื่อว่า "จิต" เพราะสังสมสันดานของตน (ด้วยขวนะวิถิ)
- 3 ชื่อว่า "จิต" เพราะเป็นธรรมชาติอันกรรม กิเลส สังสมวิบาก
- 4 ชื่อว่า "จิต" เพราะเป็นธรรมชาติวิจิตร
- 5 ชื่อว่า "จิต" เพราะกระทำให้อจิตตร

มนุษย์ในทางพุทธปรัชญามี จิต เป็นอุปกรณ์ในการรู้โลก⁵⁷ และจิตก็เป็นส่วนประกอบขั้นพื้นฐานในการเป็นมนุษย์ จิต ตามธรรมดาเมื่อไม่ทำหน้าที่ในการรับรู้ข้อมูลใดๆ เรียกว่า "ภวังคจิต"⁵⁸ ซึ่งตามธรรมชาติ ธรรมดาไม่มีกิเลส สิ่งที่เรียกว่าจิตนั้น คิด นึกได้โดยธรรมชาติของจิตเอง เพราะว่ามันเป็นธาตุจิต ธาตุวิญญาณ ซึ่งต้องทำหน้าที่คิดนึกได้ ถ้าธาตุนี้คิดนึกอะไรไม่ได้ ปรงแต่งอะไรไม่ได้ก็ไม่ใช่จิตและจะไม่เรียกมันว่า "จิต" แม้จิตก็คือว่าเป็นเพียงแค่ธาตุ ไม่ถือว่าเป็น สัตว์ บุคคล ตัวตน ที่แท้จริง⁵⁹

จิต 7 ตามที่แบ่งใน วิภังค์ อภิธัมมปิฎก 35/544 มีดังนี้คือ⁶⁰

- 1 ความรู้อารมณ์ทางตา (จักขุวิญญาณ)
- 2 ความรู้อารมณ์ทางหู (โสตวิญญาณ)
- 3 ความรู้อารมณ์ทางจมูก (ฆานวิญญาณ)
- 4 ความรู้อารมณ์ทางลิ้น (ชิวหาวิญญาณ)
- 5 ความรู้อารมณ์ทางกาย (กายวิญญาณ)
- 6 ธาตุใจ (มโนธาตุ)
- 7 ความรู้อารมณ์ทางใจ (มโนวิญญาณ)

⁵⁷ ระเบียบภาวโถ, อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่, หน้า 32.

⁵⁸ พุทธทาสภิกขุ, ปรมัตถสภาวะธรรม, หน้า 32.

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 200.

⁶⁰ สุชีพ ปุญญาณาภ, พระไตรปิฎกฉบับประชาชน, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,

2. เจตสิก (เจตสิกปรมาัตถ์) คือ ธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด (จิตตนิสิตลกฺขณ) เจตสิกนี้เมื่อเกิดต้องเกิดในจิตเสมอ เจตสิก 4 ลักษณะ⁶¹

1. เกิดพร้อมจิตเสมอ (เอกุปาพะ) หมายความว่า เมื่อจิตเกิด เจตสิกก็จะเกิดขึ้นด้วย ไม่มีอะไรเกิดก่อนหรือหลัง
2. ดับพร้อมจิตเสมอ (เอกนิโรธะ) ในทำนองเดียวกันเมื่อจิตดับ เจตสิกก็ดับด้วย ไม่มีใครดับก่อนหรือดับทีหลัง
3. รับอารมณ์เดียวกับจิต (เอกกาลัมพะ) อารมณ์ที่เจตสิกเข้ารับอยู่เป็นอารมณ์เดียวกับที่จิตเข้าไปรับ เช่น จิตรับอารมณ์สีขาว เจตสิกก็รับสีขาวด้วย
4. เกิดที่เดียวกับจิต (เอกวัตตฤกะ) ที่เกิดของเจตสิกก็เป็นชนิดเดียวกับที่อาศัยเกิดของจิต เช่นจิตอาศัยตาเกิด เจตสิกก็อาศัยตาเกิดด้วย

จิต หมายถึง "สิ่งคิด" หรือสิ่งที่ทำหน้าที่คิด ส่วนเจตสิก หมายถึง "ความรู้สึก" ที่จะมาประกอบให้เกิดความคิด สำหรับสิ่งที่เรียกว่า ธาตุ นั้นทำอะไรไม่ได้มาก หรือทำอะไรไม่ได้เลยโดยลำพังตัวเอง เว้นไว้แต่จะมาเกี่ยวข้อง หรือมาปรองกัน จนกลายเป็นเรื่องของจิตไปเสียก่อนเท่านั้น ท่านพุทธทาสกล่าวไว้ว่า คำว่า "ธาตุ" ในระดับสถานะพื้นฐานแท้ๆ ไม่ใช่สิ่งที่เป็นปัญหา หรือในทางวัตถุล้วนๆ ก็ไม่เป็นปัญหาอะไร แต่หากมาเป็นที่ตั้งอาศัย ของธาตุประเภทที่เป็น "จิต" คือ ประเภทที่เป็น "นาม" ⁶² ซึ่งก็คือ "คน" อันเป็นบ่อเกิดของเรื่องราวและปัญหา

2. สิ่งที่ถูกรู้ : อารมณ์

ในทางพุทธปรัชญา สิ่งที่ถูกรู้ นั้นเรียกว่า "อารมณ์" คำว่า "อารมณ์" ในพุทธปรัชญามีความหมายต่างจากคำว่าอารมณ์ในภาษาทั่วไป แต่หมายถึงสิ่งที่จิตรับรู้โดยผ่านทางอายตนะภายใน 6 ซึ่งก็คืออายตนะภายนอก 6 ได้แก่ รูป รส กลิ่น เสียง โผฏฐัพพะ และธัมมารมณ์

ประเภทของอารมณ์

สิ่งที่เป็นอารมณ์ของจิตและเจตสิกได้นั้น คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติ อย่างไรก็ตามอาจแบ่งอารมณ์ออกเป็นประเภทใหญ่ๆ ได้ 2 ประเภทคือ

⁶¹ พระสังฆมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมาัตถโชติกะ ปริเฉทที่ 1-2-6**, หน้า 28-29.

⁶² พุทธทาสภิกขุ, **อิทัปปัจจยตา**, หน้า 141.

1. **ปรมาัตถ์อารมณ์** ได้แก่สิ่งที่มีอยู่แท้จริงตามธรรมชาติ กล่าวคือเป็นอารมณ์ที่มีองค์สภาวะธรรมรองรับ ปรมาัตถ์ธรรม 4 ได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน แม้จิตจะเป็นธรรมชาติที่ทำหน้าที่รู้ แต่ ก็สามารถเป็นอารมณ์ที่ถูกรู้ได้

2. **บัญญัติอารมณ์** เป็นสิ่งที่มนุษย์กำหนดสร้างสรรค์หรือสมมุติขึ้นในการใช้ความคิดนึกถึงธรรมชาติ หรือในการถ่ายทอดความคิดต่างๆในเรื่องของโลกและชีวิต ขณะเมื่อดำเนินชีวิตประจำวันโดยทั่วไป

ในกลุ่มของอารมณ์ของปุถุชนในระดับกามาวจรจิตนั้นมี จิต เจตสิก รูป และบัญญัติ เป็นอารมณ์ เนื่องจากได้มีการกล่าวถึง จิตและเจตสิกไปแล้ว ต่อไปจึงจะกล่าวถึงรูป

รูป (รูปปรมาัตถ์) คือธรรมชาติที่เสื่อมสลายไปเพราะวิโรจปัจจัย มีภาษาบาลีว่า “รูปปนลกขณ”⁶³ รูปไม่ใช่ธรรมชาติรู้ เป็นเฉพาะอารมณ์หรือฝ่ายถูกรู้

1. **ประเภทของรูป** รูปแบ่งได้เป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ คือ มหาภูตรูป 4 และอรูปปาพจรูป 24 รวมเป็นรูปปรมาัตถ์ทั้งสิ้น 28 ประเภท ตามหลักอภิธรรม รูปเป็นธรรมชาติที่ผันแปรเปลี่ยนแปลงและสลายไปโดยการกระทบกับสิ่งที่ขัดแย้งกัน (วิโรจปัจจัย) ได้แก่ ความเย็น ความร้อน ความหิว สภาพแวดล้อมที่ไม่เอื้ออำนวยทุกด้าน ฯลฯ อย่างเดียว

2. **การเกิดของรูป** รูปเกิดขึ้นโดยมีปัจจัยเกื้อหนุน ได้แก่ กรรม จิต อุตุอาหาร⁶⁴

3. **อายุของรูป** สภาวะรูปทุกรูป มีอายุเพียง 17 ขณะจิต แล้วก็ดับ การตั้งอยู่ของรูปที่เป็นอารมณ์จึงไม่ถาวรขึ้นกับปัจจัยดังกล่าวโดยสัมพันธ์กับกระบวนการเกิดดับของจิตในการรู้ด้วย

4. สาเหตุแห่งการเกิดของรูป 4 ประการคือ

1. กัมมขรูป รูปที่เกิดจากกรรม
เกิดครั้งแรกที่ ปฏิสนธิจิต
เกิดครั้งสุดท้าย จิตดวงที่ 17 (ก่อนจุติจิต)
2. จิตตขรูป คือ รูปที่เกิดจากจิต
เกิดครั้งแรก - ปฐมภวังค์
เกิดครั้งสุดท้ายที่ - จุตติจิต
3. อุตุขรูป คือ รูปที่เกิดจากอุตุ

⁶³ พระสังฆมณฑลชเวติกะ ภัมมาจริยะ. ปรมาัตถ์ชเวติกะ ปริเฉทที่ 1-2-6. 4.2

⁶⁴ ระวี ภาวิไล, อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่, หน้า 178 .

เกิดครั้งแรก - สู่ตีขณะ ของ ปฏิสนธิจิต

เกิดครั้งสุดท้ายที่ - จนถึงตายและหลังตาย

4. อาหารขรุขระ คือ รูปที่เกิดจากอาหาร

อารมณ์ 6

รูป เป็นอารมณ์ของจิต รูป หรือ อายตนะภายนอกทั้ง 6 มีสาระดังนี้

1 รูปารมณ์ คือ สิ่งที่ปรากฏทางตา ได้แก่ สีต่างๆ เป็นอารมณ์ของจักขุทวารวิถีจิตที่อาศัยจักขุประสาทเกิดขึ้น เมื่อรูปารมณ์ดับไปแล้ว แล้วมโนทวารวิถีจิตก็เกิดขึ้นทางมโนทวารรับรู้รูปารมณ์ที่ดับไปทางจักขุทวาร ฉะนั้นรูปารมณ์จึงรู้ได้ 2 ทวาร คือ ทางจักขุทวารและทางมโนทวาร

2 สัททารมณ์ คือ เสียง เป็นสภาพธรรมที่ปรากฏได้ทางหู เป็นอารมณ์ของโสตทวารวิถีจิตที่อาศัยโสตประสาทเกิดขึ้น แล้วเป็นอารมณ์ของโสตทวารวิถีจิต

ขณะที่ได้ยินเสียงและรู้ค่านั้น ขณะรู้คำเป็นเป็นมโนทวารวิถีจิตที่กำลังนึกถึงคำ ไม่ใช่โสตทวารที่ได้กำลังรู้เสียงที่ยังไม่ดับ

3 คันถารมณ์ คือ กลิ่น เป็นสภาพธรรมที่ปรากฏทางจมูก เป็นอารมณ์ของฆานทวารวิถีจิตที่อาศัยฆานประสาทเกิดขึ้น แล้วต่อจากนั้นมโนทวารวิถีจิตก็รู้กลิ่นนั้นต่อ

4 รสธารมณ์ คือ รส เป็นสภาพธรรมที่ปรากฏที่ลิ้น เป็นอารมณ์ของชีวหาทวารวิถีจิต ที่อาศัยชีวหาประสาทเกิด และเมื่อชีวหาทวารวิถีจิตดับไปหมดแล้ว วิถีจิตก็เกิดขึ้นรู้รสธารมณ์นั้นต่อทางมโนทวาร

5 โผฏฐัพพารมณ์ คือ สิ่งต้องกาย เช่น สภาพที่เย็นหรือร้อน (เตโชรูป) อ่อนหรือแข็ง(ปฐวีรูป) ดิ่งหรือหย่อน(วาโยรูป) ที่ปรากฏทางกาย เป็นอารมณ์ของกาย ทวารวิถีจิตที่อาศัยกายประสาทเกิด แล้วมโนทวารวิถีจิต ก็เกิดขึ้นรู้โผฏฐัพพารมณ์นั้นต่อทางมโนทวาร

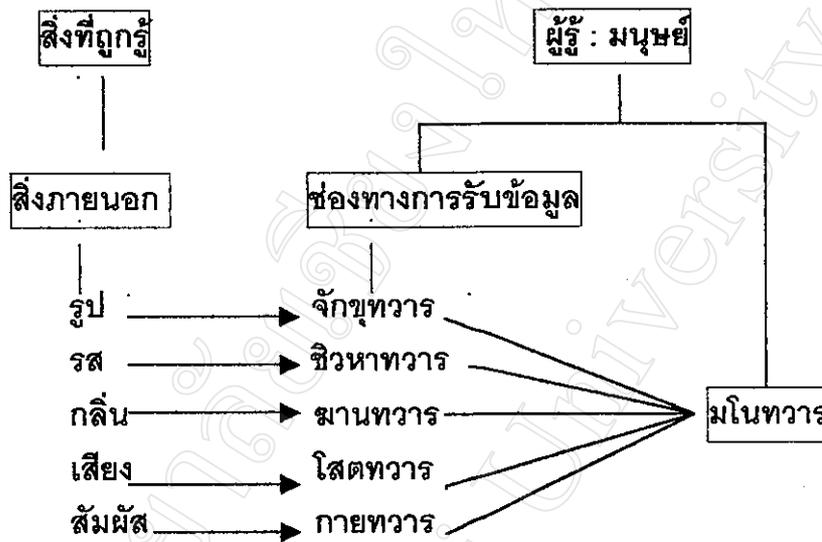
6 รัมมารมณ์ หมายถึงอารมณ์ทางใจ (มโนทวาร) หรือสิ่งที่ใจนึกคิด⁶⁵ อารมณ์ทั้ง 5 คือ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันถารมณ์ รสธารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ เรียกว่า “ปัญจารัมมณะ” หรือ ปัญจารมณ์ ซึ่งคือ รูปปรมาตถ์ นับได้ 5 ตามทวาร

อารมณ์ทั้ง 5 นี้ปรากฏได้กฏทาง 6 ทวาร คือ เมื่อ จักขุทวารวิถีจิตเกิดขึ้นรู้รูปารมณ์ทางจักขุทวารแล้ว มโนทวารวิถีจิตก็เกิดขึ้นรับรู้รูปารมณ์สืบต่อทางมโนทวาร สัททารมณ์ คันถารมณ์ รสธารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ ก็เกิดขึ้นโดยกระบวนการเดียวกัน

⁶⁵ พระเทพเวที, พจนานุกรมพุทธศาสตร์, หน้า 111.

ดังนั้น อารมณ์ 6 คือ ธรรม (สพเพ ธมมา) หรือ ธรรมสิ่งนั่นเองซึ่งปรากฏ
เป็นโลกและชีวิตทั้งหมดทั้งสิ้นนั่นเอง⁶⁶

รูป 5 : สิ่งภายนอกและช่องทางการรับรู้

3. กระบวนการสัมผัส

ตามแนวคิดของท่านพุทธทาสภิกขุ ในกระบวนการรู้ในทางพุทธปรัชญานั้น หากไม่มีการกระทบ หรือ สัมผัส จิต และอารมณ์ ก็จะไม่เกิดขึ้น ในภวะนั้นจะถือว่า จิตไม่มีอยู่ในฐานะจิต และอารมณ์ไม่มีอยู่ในฐานะอารมณ์ก็ได้ เพราะต่างฝ่ายต่างเป็นสภาวะพื้นฐานคือ ธาตุที่ยังไม่ได้ทำหน้าที่ ดังนั้นในกระบวนการญาณวิทยาแบบพุทธ การสัมผัส หรือ การกระทบ จึงเป็นความสำคัญอย่างยิ่ง

3.1 ความหมายของสัมผัส หรือ ผัสสะ

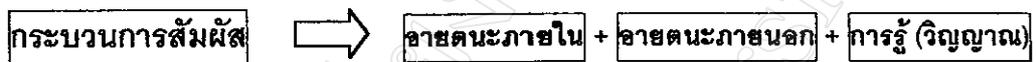
ในพระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณีปกรณ์กล่าวถึงผัสสะไว้ว่า "ผัสสะมีในสมัยเป็นใจ การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง ในสมัยนั้น อันใดชื่อว่า ผัสสะมีในสมัยนั้น..."⁶⁷

⁶⁶ ระวี ภาวิไล, อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่, หน้า 391.

⁶⁷ อภ.ธ.34/276/132.

ผัสสะแปลว่า “การกระทบ” ซึ่งถือเป็นใจความสำคัญของ “ธรรม” ทั้งหมด เรื่องราวต่างๆในโลกตั้งต้นตรงนี้ อายตนะภายในและภายนอกพบกัน ทำให้เกิดวิญญาณรวมตามประการ เรียกว่าผัสสะ

รูป 6 : กระบวนการสัมผัส

3.2 ผลของการสัมผัส (ผัสสะ)

ผัสสะ คือ การสัมผัส หรือการกระทบกันของอายตนะนั้น คือกระบวนการที่เป็นต้นตอที่ทำให้เกิดสิ่งทั้งหลายทั้งปวงในสากลจักรวาล ทั้งฝ่ายรูปธรรม และนามธรรม จะเป็นเรื่องโลกทุกๆโลก ก็เกิดขึ้นมาหรือมีค่าเป็นโลกขึ้นมาได้ เพราะมีผัสสะ⁶⁸ ท่านพุทธทาสกล่าวไว้ว่า

“ถ้าโลกนี้มีหมีเป็นโลกธาตุ (ทสสหสุติโลกธาตุ) ก็มาจากผัสสะโดยตรงและโดยอ้อม”⁶⁹

ผัสสะหรือสัมผัส ทำให้มีค่าขึ้น ทำให้เกิดมีความหมายขึ้นมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งโลกทั้งหลาย ถ้ามนุษย์ไม่มีการสัมผัสโลกนี้ได้ โลกนี้ก็ไม่มีความหมาย⁷⁰

3.3 ผัสสะ 7 ที่กล่าวในวิภังค์ อภิธรรมปิฎก 35/543 โดยมุ่งทวารหรือช่องทางแห่งการรับสัมผัส มีดังนี้⁷¹

1. ความถูกต้องทางตา (จักขุสัมผัส)
2. ความถูกต้องทางหู (โสตสัมผัส)

⁶⁸ พุทธทาสภิกขุ, *อิทัปปัจจยตา*, หน้า 296 - 297.

⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 276.

⁷⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 267 - 270.

⁷¹ อภ.วิ.35/1082/598.

3. ความถูกต้องทางจุมุก (ฆานสัมผัส)
4. ความถูกต้องทางลิ้น (ชีวหาสัมผัส)
5. ความถูกต้องทางกาย (กายสัมผัส)
6. ความถูกต้องทางธาตุคือใจ (มโนธาตุสัมผัส)
7. ความถูกต้องทางธาตุคือความรู้ทางใจ (มโนวิญญาณธาตุสัมผัส)

3.4 การสัมผัส 3 ประเภท โดยมุ่งเหตุประกอบในการสัมผัส

เห็น

สวຍ น่าเกลียด

- 1 ปกติสัมผัส คือการกระทบกันตามธรรมชาติ เช่นมองไปทางใดก็ย่อม
- 2 อวิชาสัมผัส คือมีการกระทบทางอายตนะแล้ว ให้ความหมาย เช่น
- 3 วิชาสัมผัส คือกระทบแล้วรู้ว่าคืออะไร (โดยปรมาตต์)

กระบวนการรู้

กระบวนการรู้แบบพุทธปรัชญานั้นเมื่อวิเคราะห์ให้ละเอียดลงไปแล้ว พบว่าสิ่งต่างๆ ที่ปรากฏเป็นตัวตน คน สัตว์ สิ่งของ สิ่งแวดล้อม หรือปรากฏการณ์ต่างๆนั้น เกิดจากกระบวนการรู้รูปหนึ่งรูปหนึ่งที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว จนกระทั่งสามารถผู้รู้ที่รู้สิ่งๆหรือสิ่งที่ถูกรู้ว่าเป็นสิ่งเดียวกัน หรือเหตุการณ์เดียวกันที่ต่อเนื่องไม่ขาดสายในทางพุทธปรัชญา ท่านพุทธทาสกล่าวถึงกระบวนการนี้ไว้ว่า

นามรูปเกิดดับอยู่ทุกขณะจิต...เกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไปรอบหนึ่งเรียกว่า ขณะจิตหนึ่ง แล้วก็ยิ่งเร็วกว่ากระพริบตาอีก ... ฉะนั้นตามความหมายนี้เขาถือว่า นามรูปหรือว่าคนๆหนึ่งนี่เกิดดับๆ อยู่ทุกขณะจิต นับไม่ทัน...มันเหมือนกับ frequency ของไดนาโมไฟฟ้านั้น รอบหนึ่งก็คือไฟฟ้าออกมาทีหนึ่ง ทีนี้มันนาทีละพันกว่ารอบก็เลยดูไม่ทัน แต่มันก็อาจติดกันเป็นดวงแดงโร่ที่หลอดไฟ...ทีนี้ขณะจิตก็เหมือนกัน มันถี่ขนาดนั้นจนเราไม่รู้สึกรู้ว่ามันเกิด ๆดับ ๆ...⁷²

นามที่ท่านพุทธทาสกล่าวถึงก็คือจิตหรือผู้รู้ รูปก็คือสิ่งที่ถูกรู้หรืออารมณ์นั่นเอง องค์ประกอบหลักของกระบวนการรู้ที่นั่นเกิด ๆดับ ๆ หมายความว่า องค์ประกอบดังกล่าวไม่ใช่สิ่งอมตะหรือมีอยู่อย่างเดิมตลอดไป แต่อยู่ในกระบวนการเปลี่ยนแปลง ดังนั้นความรู้ที่เกิดขึ้นก็ไม่น่าจะ

⁷² พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจ্ঞสมุปบาท, หน้า 52-53.

เป็นสิ่งที่หยุดนิ่งและถาวร เวลาที่เป็นกรอบในการรู้นั้นก็ย่อมต้องมีจำกัดและเวลาที่เกิดขึ้นในกระบวนการรู้แต่ละครั้งย่อมต้องไม่ใช่เวลาเดิม

1 ผู้รู้ (subject) คือ จิต ชีวิตของมนุษย์หรือมนุษย์ในแง่ของความเป็น “ ผู้รู้ ” ถูกวิเคราะห์ออกเป็น “ ขณะจิต ” ที่เกิดขึ้นและดับลงไป⁷³ หรือมีความเป็นผู้รู้ ได้เป็นระยะเวลา เพียง “ ขณะ ” จึงอาจกล่าวได้ว่าก่อนที่มนุษย์จะรู้เวลาใดๆ ได้ ไม่ว่าจะเป็นเวลาตามหน้าปัดนาฬิกา เวลาแห่งฤดูกาล หรือความรู้สึกถึงความยาวนานใดๆ ได้นั้น มีเวลาเกิดขึ้นแล้ว “ หนึ่งขณะ ” ในการที่จิตของมนุษย์รู้สิ่งใดๆ อย่างไรก็ตาม มนุษย์รู้สิ่งใดๆ สิ่งหนึ่งที่เรียกว่าเป็น “ อารมณ์ ” นั้น เกิดดับ สืบเนื่องไปอย่างรวดเร็ว ตามธรรมดาเมื่อไม่ทำหน้าที่ในการรับรู้รับข้อมูลใดๆ เรียกว่า “ ภาวะจิต ”⁷⁴ ซึ่งตามธรรมชาติ ธรรมดาไม่มีกิเลส สิ่งที่เราเรียกว่า “ จิต ” นั้น คิดนึกได้ โดยธรรมชาติของจิตเอง เพราะว่ามันเป็นธาตุจิต ธาตุวิญญาณ ซึ่งต้องทำหน้าที่คิด นึกได้ ถ้าธาตุนี้คิด นึกอะไรไม่ได้ ประต่องอะไรไม่ได้ก็ไม่ใช่จิต และ จะไม่เรียกมันว่า จิต แม้ “ จิต ” ก็คือเป็นธาตุ ไม่ใช่ สัตว์ บุคคล ตัวตน โดยแท้จริง⁷⁵

จิตในทางพุทธศาสนาเกิดขึ้นเป็นดวงๆ เมื่อมีอารมณ์มากระทบ (สัมผัส) กระทำหน้าที่เสร็จแล้วก็ดับไป แต่แล้วก็เกิดขึ้นอีก เกิดดับสลับกันไปอย่างรวดเร็วจนดูเหมือนเป็นจิตดวงเดียว ตลอดเวลา เปรียบเหมือนดวงไฟที่เราเห็นเป็นไฟดวงเดียวตลอดเวลานั้น ความจริงสว่างแล้วดับติดต่อกันไปอย่างรวดเร็ววินาทีละ 50 ครั้ง⁷⁶ คำว่า “ เกิด ” ในทางพุทธหมายความว่าปรากฏขึ้นหรือทำหน้าที่⁷⁷ คำว่าดับก็ต้องหมายถึงหยุดทำหน้าที่ และไม่ปรากฏอยู่ จิตจะเป็นจิตได้ก็คือการทำหน้าที่นั่นเอง ดังนั้นหมายความว่า จิตไม่ได้ทำหน้าที่ตลอดเวลา จิตจึงไม่ใช่สิ่งที่ปรากฏอยู่ถาวรตลอดเวลา

การรับอารมณ์ของจิตนั้นทำได้ทีละอารมณ์จากทีละช่องทางแห่งการรับข้อมูลหรืออายตนะ(ทวาร) ในการเกิดดับสืบเนื่องของจิต นั้นเป็นไปตามหลักความเป็นเหตุเป็นผลของธรรมชาติ การเกิดดับของจิตก็คือผลของการกระทำที่มีทั้งทางกาย วาจา ทางใจ เป็นเหตุ จะทำให้เกิดผลในโอกาสต่อไป

แดนทั้ง 3 ของจิต ตามหลักพุทธศาสนา จิตทำงานอยู่ใน 3 แดน คือ

⁷³ ระวี ภาวิไล, อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่, หน้า 78.

⁷⁴ พุทธทาสภิกขุ, ปรมัตถ์สภาวะธรรม, หน้า 32.

⁷⁵ พุทธทาสภิกขุ, ปรมัตถ์สภาวะธรรม, หน้า 200.

⁷⁶ แสง จันทร์งาม, ปรากฏการณ์ทางจิต. (พระนคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร. 2524), หน้า 5.

⁷⁷ พุทธทาสภิกขุ, ปรมัตถ์สภาวะธรรม, หน้า

1 แตนบัญญัติทวาร หมายถึง จิตตื่นจากภวังค์ โดยจิตรับอารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางทวาร 5 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย เมื่อจิตรับอารมณ์ทางทวาร 5 จิตจะอยู่ในภาวะตื่นตัวเต็มที่ เรียกว่า วิถีจิต

2 แตนมโนทวาร หมายถึงจิตที่ตื่นจากภวังค์ขึ้นสู่วิถี แต่ไม่ออกมารับอารมณ์ภายนอก หันกลับเข้ารับอารมณ์ภายในที่เรียกว่า "ธรรมารมณ์" ซึ่งได้แก่มโนภาพและจินตภาพต่างๆที่เก็บไว้ในมโนทวาร ในขณะที่คนกำลังคิดถึงอดีต หรือ คิดอย่างลึกซึ้ง หรือ ขณะทำสมาธิ

3 แตนภวังค์ หมายถึงจิตนอนนิ่ง เป็นจิตที่มีกำลังอ่อนไม่รับอารมณ์ใดๆทั้งสิ้น แต่ก็เกิดดัดรับอารมณ์ภายในของตัวเองอยู่เป็นปกติ อารมณ์ภายในของจิตในแดนภวังค์ได้แก่พลังกรรมที่ก่อให้เกิด กรรมนิมิต และคตินิมิต (เพราะจิตจะอยู่โดยไม่มีอารมณ์ใดๆไม่ได้) ในขณะที่คนนอนหลับสนิทโดยไม่ฝันหรือในขณะที่สลบ จิตจะอยู่ในแดนภวังค์⁷⁸

หน้าที่ของจิต⁷⁹

หน้าที่ของจิต หรือที่เรียกว่า " กิจ " นั้นมี 14 อย่างคือ

1. ปฏิสนธิกิจ - หน้าที่สืบต่อภพชาติใหม่
2. ภวังคกิจ - หน้าที่รักษาภพชาติคือทำให้ภพชาติตั้งอยู่เท่าที่อายุของสัตว์จะตั้งอยู่ได้
3. อาวัชชนกิจ - หน้าที่น้อมนึกถึงอารมณ์ที่ปรากฏขึ้นใหม่
4. ทัสสนกิจ - หน้าที่เห็นโดยอาศัยประสาทตา
5. สวณกิจ - หน้าที่ได้ยินโดยอาศัยประสาทหู
6. ขายนกิจ - หน้าที่ได้กลิ่นโดยอาศัยประสาทจมูก
7. สายนกิจ - หน้าที่รู้รสโดยอาศัยประสาทลิ้น
8. ผุสณกิจ - หน้าที่รับสัมผัสโดยอาศัยประสาทกาย
9. สัมปฏิจฉันนกิจ - หน้าที่รับอารมณ์ทั้ง 5 อย่างคือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส แล้วส่งอารมณ์นั้นต่อให้จิตดวงต่อไป เรียกว่า " สัมปฏิจฉันนกิจ "

10. สันตีรณกิจ - หน้าที่พิจารณาอารมณ์ทั้ง 5 นั้นเฉพาะที่ผ่านมาจาก ตา หู จมูก ลิ้น กาย ว่าเป็นอารมณ์ใดเท่านั้น

⁷⁸ แสง จันทรงาม, ปรากฏการณ์ทางจิต, หน้า 6.

⁷⁹ บุญทัน มูลสุวรรณ, พระไตรปิฎกสำหรับพระภิกษุและพุทธศาสนิกชนทั่วไป (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิชย์, 2539), หน้า 26.

11. โภกฐิพนิกจ - หน้าตัดตินอารมณ์ทั้ง 5 ว่าเป็นอารมณ์ที่เป็นกุศลหรืออกุศล
12. ชวนนิกจ - หน้าทีเสวยอารมณ์ คือข้อมูลที่ได้รับนั้นดี ก็พอใจ ไม่ดีก็ไม่พอใจ
13. ตทาลัมพนิกจ - หน้าทีรับเก็บอารมณ์หรือยึดเหนี่ยวอารมณ์ทีได้เสวยในชั้นของชวนนิกจก่อนทีจะตกสู่ภวังค์
14. จุตินิกจ - หน้าทีเคลื่อนจากภพปัจจุบันก่อนจะถือปฏิสนธิหรือเกิดในภพอื่นต่อไป

2. รูป หรือ อารมณ์ (Objects) หมายถึงสิ่งทีถูกรู้โดยจิต กฎเกณฑ์การเกิดดับของรูป (กระบวนการเปลี่ยนแปลงของรูป) แม้จะมีจังหวะสอดคล้องกับการเกิดดับของจิต แต่ก็มีหลักเกณฑ์แตกต่างออกไป จิตนั้นมีอารมณ์เป็นเงื่อนไขปัจจุัย และจิตดวงทีเพ็งดับไป เป็นปัจจุัยให้จิตดวงใหม่ถัดมาเกิดขึ้นด้วย สืบเนื่องกันไปไม่ขาดสาย (เพราะมีกรรมเป็นปัจจุัย หากหมดกรรมแต่เป็นกิริยา วิถีจิตต่อมาก็จะจบลงได้-ผู้วิจััย)

รูปปรหมัตถ์นั้นมีสมุฏฐาน (สาเหตุ) ซึงเป็นเงื่อนไขปัจจุัยให้เกิด 4 ประการคือ กรรมจิต อุต อาหาร รูปทีเกี่ยวข้องกับบุคคลใดก็ตามเกิดขึ้นตามจังหวะของการเกิดดับของจิตของบุคคลนั้น การดับไปของรูป ไม่เป็นปัจจุัยเงื่อนไขให้รูปเกิดขึ้นเหมือนดังกรณีของจิต รูปเพ็งเกิดขึ้นตามอำนาจของสมุฏฐาน ดำรงอยู่ตามอายุขัยของตนแล้วดับสลายไป รูปทีเกิดมาใหม่ของจิตทีถัดไป ก็เกิดตามอำนาจของสมุฏฐานทั้ง 4 นั้น⁸⁰

เวลาของจิตและรูป

ในอภิธัมมัตถสังคหบาตีแปล ปริเฉทที 4 วิธีสังคหวิภาค ความว่า⁸¹

3 ขณะด้วยอำนาจอุปปาทขณะ วิถีขณะ และภังคขณะ ซือว่าขณะจิตหนึ่ง ๆ ก็ 17 ขณะจิตเหล่านั้น เป็นอายุของรูปธรรมฯ อารมณ์ทั้ง 5 ผ่านไปได้ 1 ขณะจิตหรือผ่านไปได้หลายขณะจิตเฉพาะถึงวิถีขณะเท่านั้น ย่อมมาสู่คลองในปัญญทวารฯ เพราะฉะนั้น ถ้าวารมณส์ล่งไปได้ขณะจิตหนึ่ง ซือว่ามาสู่คลองจักขุฯ

⁸⁰ ระเบียบภาวิไล , อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่, หน้า 258.

⁸¹ อภิธัมมัตถสังคหบาตีและอภิธัมมัตถวิภาวินิฎีกา, ปริเฉทที 4, หน้า 143.

ต่อจากนั้น เมื่อภวังคจิตไหว 2 ครั้ง ปัญจทวารวชิชนจิตตัดกระแสภวังค์รำพึงถึงรูปารมณณ์นั้นแลเกิดขึ้นแล้วดับไปฯ ต่อจากนั้นจิตเหล่านี้คือจักขุวิญญาณ เห็นรูปนั้นนั้นแหละในลำดับแห่งมโนทวารวชิชนจิตรับรูปนั้น สัมปฏิจันนจิตรับรูปนั้น สันติรณจิตพิจารณารูปนั้นและโงฐฐัพพนจิตกำหนดรูปนั้นเกิดขึ้นตามลำดับแล้วดับไปฯ ต่อจากนั้นกามาวจรชวณะ 29 ชวณะใดชวณะหนึ่งได้ปัจจุจัยแล้วแล่นไปโดยมาก 7 ครั้งฯ และตทาลัมพณวิบากทั้งสอง ติดตามชวณะย่อมเป็นไปตามสมควร ฯ ต่อจากนั้นก็ เป็นภวังคบาท (จิตตกภวังค์) เลยฯ ด้วยคำเพียงเท่านี้ ชวณะจิต 17 ชวณะ เต็มบริบูรณ์ เพราะอธิบายว่า วิถีจิตอุปบาท 14 ภวังคชวณะ 2 และชวณะจิต 1 ที่ล่วงไปก่อนแล้วนั้นแล ฯ ต่อจากนั้นจิตก็ดับไป ฯ อารมณณ์เหล่านี้ชื่อว่า อติมหันตารมณณ์ฯ

จากคำอธิบายดังกล่าวสรุปได้ว่า

1. อายุของจิต ในจำนวนจิต 89 หรือ 121 ดวงนั้น จิตดวงหนึ่ง มีชวณะเล็ก (อนุชวณะ) อยู่ 3 ชวณะ คือ อุปปาทักชวณะ (ชวณะเกิดขึ้น) สฐิติชวณะ (ชวณะตั้งอยู่) กังคักชวณะ (ชวณะดับไป) และชวณะทั้ง 3 เหล่านี้ เป็นอายุของจิต (รวมทั้งเจตสิก) ดวงหนึ่ง

2. อายุของรูป รูป 22 (เว้นวิการรูปและลักชณะรูป) รูป รูปใดรูปหนึ่ง มีอายุเท่ากันกับระยะเวลาของชวณะจิตที่เกิดขึ้นแล้วดับไป 17 ดวง หรือ 51 ชวณะเล็ก⁸² หรือมีอายุ 17 เท่าของจิต

ความแตกต่างของอายุจิตและอายุรูป อายุของจิต (นาม) และรูป ในขณะทั้งสามนั้น มีความแตกต่างกัน ตรงสฐิติชวณะ คือ สฐิติของนามมี 1 ชวณะ ส่วนชวณะของรูปมี 49 ชวณะ สำหรับอุปปาทักชวณะ และกังคักชวณะนั้นมี 1 ชวณะเท่ากัน

คำว่า ชวณะ หมายความว่า ชวณะชวณะเล็กน้อยที่สุดจะหาอะไรมาเปรียบมิได้

3. วิถีสังคหะ คือกระบวนการเกิดรับของจิตเพื่อรู้รูป แยกออกเป็นสองบท คือ วิถี + สังคหะ

วิถี หมายความว่า การเกิดขึ้นโดยลำดับติดต่อกันเป็นแถวของจิต เจตสิก รูป

สังคหะ หมายถึง การสงเคราะห์ หรือ การรวบรวม

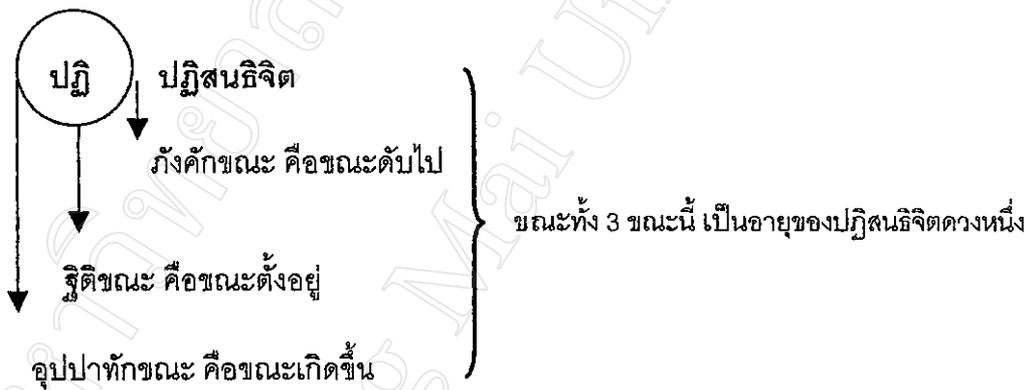
เมื่อรวมกันเป็นวิถีสังคหะหมายความว่า การสงเคราะห์การเกิดขึ้นโดยลำดับ ติดต่อกันเป็นแถวของ จิต เจตสิก รูป

⁸² พระลัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ 4., หน้า 39.

ระบบการทำงานของจิตในบุคคลธรรมดา

วิถีจิต คือ การเกิดดับของจิตเพื่อรับอารมณ์ทางทวารทั้งหก ในวิถีจิตของบุคคลทั่วไป (ปุถุชน) นั้น ในกระบวนการรูป 1 รูป นั้นจิตจะเกิดดับไปทั้งสิ้น 17 ดวง หรือ 17 ขณะใหญ่ เนื่องจาก การเกิดดับของจิตแต่ละดวงนั้นประกอบไปด้วย 3 ขณะ คือ อุปาทกขณะ (เกิด) ฐิติขณะ (ตั้งอยู่) และ ภัคคขณะ (ดับ) ดังนั้นรูปจึงถือได้ว่ามีอายุ 17 ขณะจิต(ใหญ่) หรือ 51 ขณะจิต(เล็ก) หน่วยที่ใช้เรียกในการเปลี่ยนแปลงของจิต 1 ดวง นี้ เรียกว่า "ขณะ" ซึ่งหมายถึงอายุของจิต คำว่าอายุนั้นก็เป็นความหมายที่กล่าวอ้างถึง "เวลา" ดังนั้น ในกระบวนการรูป 1 รูป ของจิตนั้นจะกินเวลา 17 ขณะ

รูป 7 : โครงสร้างและเวลาของจิต 1 ดวง

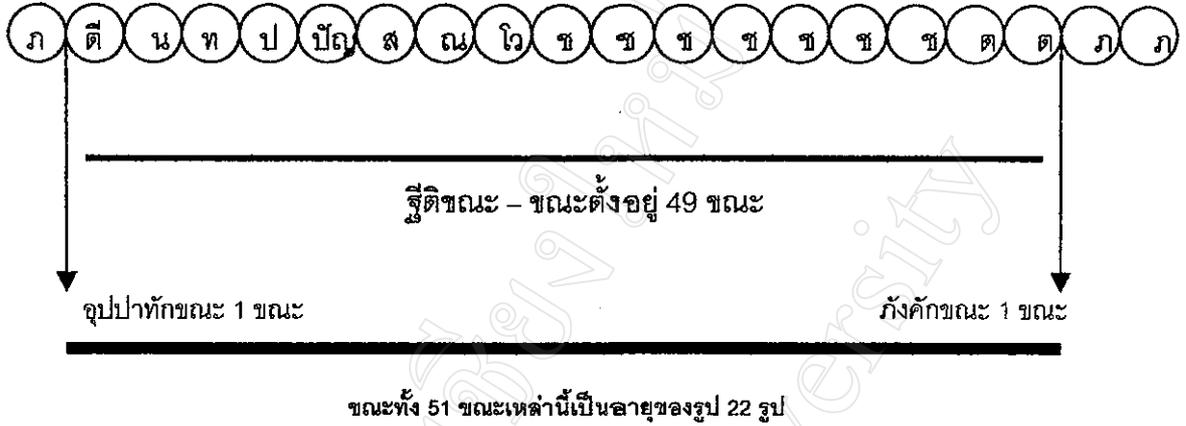

(ดูรูปหน้าต่อไป วิถีจิตทางปัญจทวารและทางมโนทวาร)

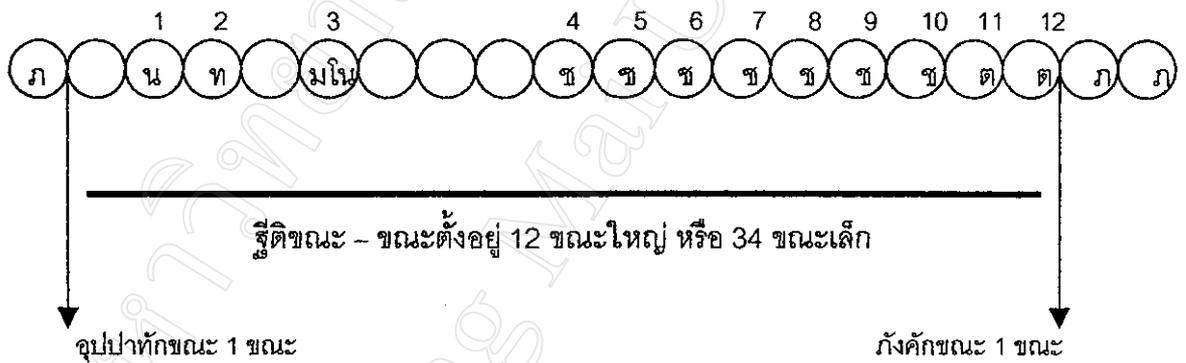
ปรากฏการณ์ในขณะหนึ่งของบุคคลใดบุคคลหนึ่งในชีวิตประจำวันของเขา อาจเป็นผลจากการประมวลกันเข้าของวิถีจิตที่เกิดขึ้นนับแสนล้านวิถี จากการรับรู้กลุ่มของอารมณ์กลุ่มหนึ่งเท่านั้น⁸³ กระบวนการรับรู้ข้อมูลนั้นมีช่องทางแห่งการรับรู้ข้อมูล 6 ช่องทางที่เรียกว่าอายตนะภายในในการทำงานของจิตในการรับรู้ข้อมูลนั้นสามารถแยกออกเป็นสองชุด ซึ่งกินเวลาต่างกันเล็กน้อย คือ ทางปัญจทวารวิถี และทางมโนทวารวิถี

⁸³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 367.

รูป 8 : แบบจำลองวิถีจิตในการรู้รูป 1 รูป (ปัญญาทวารวิถี)

รูป 9 : แบบจำลองวิถีจิตในการรู้รูป 1 รูป (มโนทวารวิถี)

หมายเหตุ :

เปรียบเทียบการเกิดขึ้นรู้อารมณ์ในปัญญาทวารกับมโนทวารมีความต่างกันตรงจำนวนจำนวนจิตที่เกิดขึ้นรู้
 ปัญญาทวารมีเวลาดังอยู่ 17 ขณะจิตใหญ่ (สำหรับอารมณ์ที่ชัดเจนมาก)
 ส่วนมโนทวารมีเวลาดังอยู่ 12 ขณะจิตใหญ่ (สำหรับอารมณ์ที่ชัดเจนมาก)

ทางปัญญาทวารวิถี จะมีระยะเวลาในการรับรู้รูปหรืออารมณ์ 17 ขณะจิต ซึ่งจะทำ
 กิจทั้งหมด 14 กิจ ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว

ทางมโนทวารวิถี จะมีระยะเวลาในการรู้อารมณ์เท่าที่เข้ามาทางปัญญาทวาร โดยจะมี
 ระยะเวลา 12 ขณะจิต ซึ่งจะทำการตามที่ได้กล่าวมา ยกเว้น อดีตภวังค์ ปัญญาทวารวัชขณะ ปัญญา
 วิญญาน สัมปฏิจันนะ สันตีระณะ ใจรู้พหุจิต คือ ขณะที่ 1, 4, 5 - 7

รายการอักษรย่อของจิตเรียกตามหน้าที่และบทบาท

- ภ** ภวังคจิต เกิดดับอย่างต่อเนื่องประจำอยู่นอกวิถีสันฐานกำหนดภพ ชาติของบุคคล^{๘๔} เป็นจิตที่มีประจำตัวของสัตว์ทั้งหลายในภพหนึ่งๆ ในภุมิ 30 ภุมิ (เว้นอสัญญสัตตภุมิ) นั้น ได้แก่ ภวังคจิต 19 ดวง ซึ่งมีอารมณ์เป็น กรรมอารมณ์ หรือ คตินิมิตอารมณ์ เป็นภวังคที่เป็นไปอยู่ตามปกติ ยังไม่เกี่ยวข้องกับวิถีสันแต่ประการใด
- ติ** อดีตภวังค เป็นภวังคที่ผ่านไปในระหว่างเมื่อปัญจอารมณ์เกิดขึ้นแล้ว (ทางปัญจทวาร) แต่ยังไม่กระทบปัญจทวาร
- น** ภวังคจลนะ เป็นภวังคที่ไหวด้วยอำนาจปัญจอารมณ์ที่กระทบทางปัญจทวาร
- ท** ภวังคบุ้งเฉพะ ภวังคจิตดวงสุดท้ายก่อนการตัดกระแสภวังค ขึ้นสู่วิถีสัน
- ป** ปัญจทวาราวชชนจิต จิตดวงแรกในปัญจทวารวิถีสัน เป็นกลไกธรรมชาติทำหน้าที่เปิดทวาร 5 ทวารใดทวารหนึ่ง เพื่อให้ทวิปัญญาวิญญาณจิตรู้อารมณ์ 5 อันใดอันหนึ่งมโนทวาราวชชนจิต
- ม** เป็นจิตดวงแรกในปัญจทวารวิถีสัน เป็นกลไกธรรมชาติ ทำหน้าที่เปิดมโนทวาร เพื่อให้จิตทำหน้าที่ของตน กับอารมณ์ 6 อันใดอันหนึ่ง
- ปัญ** ทวิปัญญาวิญญาณจิต ทำหน้าที่รู้อารมณ์ 5 ซึ่งมากกระทบทวาร 5 กล่าวคือ จักขุประสาท ไสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท โดยเป็นวิบากของ กุศลและอกุศลในอดีต
- ส** สัมปฏิจจนจิต ทำหน้าที่รับรองอารมณ์ 5 ต่อจาก ทวิปัญญาวิญญาณจิต
- ณ** สันตึรณจิต รับอารมณ์ 5 จาก สัมปฏิจจนจิต มาได้สวณ
- โว** โวฏฐัพพนจิต รับอารมณ์ทั้ง 5 จาก สันตึรณจิต มาตัดสิน เพื่อส่งให้ ชวนจิต เสพอารมณ์นั้นต่อไป
- ช** ชวนจิต หน้าที่เสพอารมณ์ทั้งใน ปัญจทวารวิถีสัน และในมโนทวารวิถีสัน การเสพอารมณ์ของชวนจิตนี้เป็นการกระทำกรรม ซึ่งจะให้ผลในอนาคต ชวนจิต จะเกิดขึ้นเสพอารมณ์ในวิถีสัน 7 ครั้ง ตามปกติกระทำทางใจ หรือ มโนกรรม
- ด** ตทารัมมณจิต ตทาลัมพนจิต ทำหน้าที่รับอารมณ์ต่อจาก ชวนจิต ก่อนที่จะสิ้นสุด วิถีสันของจิตและภวังคจิตเกิดต่อไป

^{๘๔} ระเบียบวิธีภาววิไล, อภิศธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่, หน้า 380.

กามวิถี : กระบวนการรับรู้ของมนุษย์ปุถุชนทั่วไป แบ่งเป็นสองลักษณะคือ

1. อารมณ์ที่เข้ามาทางปัญจทวาร หรือทวาร 5 (ตา หู จมูก ลิ้น กาย) เรียกว่า "ปัญจทวารวิถี" ช่วงการทำงานของจิตมี 17 ขณะโดย 3 ขณะแรกคือ อดีตภวังค์ ภวังจลนะ และภวังคุปัจเจท เป็นภวังคจิตซึ่งอยู่นอกวิถีจิต 14 ขณะที่เหลือคือ การเกิดขึ้นรับรู้อารมณ์หรือวิถีจิต มีขั้นตอนดังนี้

ขณะจิตที่ 1	<u>อดีตภวังค์</u> หรือภวังค์เก่าเป็นขณะจิตที่เพิ่งกระทบอารมณ์เป็นครั้งแรกใน (ในจุดนี้คือส่วนที่เป็นปฏิสนธิจิต)
ขณะจิตที่ 2	<u>ภวังคจลนะ</u> เป็นจิตที่เริ่มไหวเพราะแรงกระทบของอารมณ์ใหม่
ขณะจิตที่ 3	<u>ภวังคุปัจเจท</u> เป็นจิตที่ได้รับอิทธิพลจากอารมณ์ใหม่เต็มที่และตัดขาดจากอารมณ์เก่า ภวังคจิตสิ้นสุดลง
ขณะจิตที่ 4	<u>ปัญจทวารวิชชนะ</u> เป็นจิตที่เริ่มเข้าสู่วิถีจิตเพื่อรับอารมณ์ทางใดทางหนึ่งใน 5 ทาง เช่น ทางตา หรือทางหู เป็นต้น
ขณะจิตที่ 5	<u>ปัญจวิญญาณ</u> เป็นจิตที่เริ่มรับอารมณ์ใหม่ และปรากฏเป็นความรู้แจ้งชัดในอารมณ์หรือวิญญาณนั้น
ขณะจิตที่ 6	<u>สัมปยุตฺตวิชชนะ</u> เป็นจิตที่รับอารมณ์ใหม่เต็มที่
ขณะจิตที่ 7	<u>สันตโรคะ</u> เป็นจิตที่พิจารณาอารมณ์ว่าเป็นกุศล หรืออกุศล
ขณะจิตที่ 8	<u>โวกุฐัพพะ</u> เป็นจิตที่ตัดสินอารมณ์ว่าเป็นกุศล หรืออกุศล เพื่อจะได้เสวยอารมณ์นั้นต่อไป
ขณะจิตที่ 9-15	<u>ชวณะ</u> เป็นช่วงขณะจิตเสวยอารมณ์นั้น ไม่ว่าจะ เป็นกุศลหรืออกุศลก็ตาม ความเป็นบุญหรือเป็นบาปจะเกิดขึ้นตรงช่วงนี้เอง
ขณะจิตที่ 16-17	<u>ตทาลัมพะ</u> เป็นช่วงขณะจิตที่ยึดหน่วงอารมณ์ต่อจากชวณะก่อนตกลงสู่ภวังค์เดิม

ตทาลัมพะจิต จะเกิดขึ้นเมื่ออารมณ์ที่มากระทบมีระดับความชัดเจนมากเท่านั้น หากอารมณ์ที่มากระทบมีความชัดเจนพอประมาณ เช่น มหันตารมณ์ ระยะเวลาในการรู้ของจิตก็สั้นลงคือเหลือเพียง 15 ขณะ โดยหลังจากชวณะจิตแล้วจิตจะตกภวังค์ไปโดยไม่มีตทาลัมพะ 2 ขณะสุดท้าย

หากเป็นไปการรับรู้ที่ชัดเจน ก็จะใช้เวลาในกระบวนการรู้ 17 ขณะจิต แล้วจิตก็จะตกลงสู่ภวังคจิต ซึ่งถือว่า เวลา หรืออายุของสิ่งที่ถูกรู้หรืออารมณ์นั้นจบลง จนกว่าจะมีอารมณ์ใหม่มากระทบอีกหรือจะเป็นอารมณ์เดิมก็ได้ กระบวนการก็จะเกิดความเวียนกันไปเช่นนี้

2. อารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางมโนทวาร หรือทางจิต เรียกว่า “มโนทวารวิถี”

ความเร็วของจิต ในช่วงเวลาหนึ่งลัดนิ้วมือ (ซึ่งเป็นหน่วยวัดเวลาในอดีตสมัยอรรถกถาเทียบเท่ากับ ¼ วินาที) จิตเกิดดับได้แสนโกฏดวง จากนั้นคำนวณได้ว่า รูปารมณ์มีอายุเพียง 4.25 ส่วนล้านล้านวินาที ซึ่งนับว่าสั้นมาก เช่น การเห็นสีเห็นสีเหลืองหรือสีขาวของมะม่วงและจานสีทั้งสองจะต้องปรากฏขึ้นและสลับกันไปอยู่ประมาณ 230,000,000,000 ครั้งต่อวินาที (ซึ่งเราไม่ได้เห็นการเกิดดับของสีที่สลับกันเข้ามาทางทวาร) แต่เราเห็นเป็นมะม่วงและจานคงอยู่โดยไม่เปลี่ยนแปลง สิ่งที่เราเห็นหรือคิดว่าเห็นไม่ใช่รูปารมณ์ แต่เป็นบัญญัติที่ถูกรู้ปรุงแต่งขึ้นโดยอาศัยรูปารมณ์⁸⁵

เวลาที่สัมพันธ์กับขั้นนี้ ดังที่กล่าวมาแล้วว่า มนุษย์คือ ขั้น 5 อย่างไรก็ตามมีการกล่าวถึงขั้นนี้โดยสัมพันธ์กับเวลาไว้ในพระสูตร ขั้นวิภาค⁸⁶

ก็แลขั้นนี้ทั้งหลายพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกให้อย่างนี้ว่า รูปทุกอย่างที่เป็นอดีตอนาคตปัจจุบัน...กลุ่มรูปนี้เรียกว่ารูปขั้นนี้เพราะรวบรวมรูปเข้าด้วยกัน เวทนาทั้งเป็น อดีตอนาคตปัจจุบัน...กลุ่มเวทนานี้เรียกว่าเวทนาขั้นนี้เพราะรวบรวมเวทนานี้เข้าด้วยกัน...สัญญาทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีตอนาคตปัจจุบัน...กลุ่มสัญญานี้เรียกว่าสัญญาขั้นนี้ เพราะรวบรวมสัญญานี้เข้าด้วยกัน...สังขารทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีตอนาคตปัจจุบัน...กลุ่มสังขารนี้เรียกว่าสังขารขั้นนี้ เพราะรวบรวมสังขารนั้นเข้าด้วยกัน...วิญญาณทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีตอนาคตปัจจุบัน...กลุ่มวิญญาณนี้เรียกว่าวิญญาณขั้นนี้...เพราะรวบรวมวิญญาณนี้เข้าด้วยกัน...ดังนี้

ที่ขั้นนี้หากถูกเรียกว่ามีทั้งในอดีต ปัจจุบัน อนาคต ก็หมายความว่าขั้นนี้ห้านั้นหรือมนุษย์ไม่ใช่สิ่งที่ปรากฏเป็นหนึ่งเดียวตลอดกาล แต่เป็นขั้นนี้ที่แตกต่างกันตามลำดับเวลา อย่าง

⁸⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 293.

⁸⁶ วิสุทธิมรรคแปล, ภาค 3 ตอน 1 (พิมพ์ครั้งที่ 2, มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2522), หน้า 99.

ไรก็ตามมีการกล่าวถึงความเป็นปัจจุบันของรูป “ รูปก่อนปฏิสนธิ เป็นอดีต รูปตั้งแต่จุดไป จัดเป็นอนาคต รูปในระหว่างปฏิสนธิและจุดจัดเป็นปัจจุบัน”⁸⁷

ระหว่างปฏิสนธิ (จิต) จนถึงจุด (จิต) คือการปรากฏของรูปที่เป็นปัจจุบันซึ่งในช่วงดังกล่าวเกิดจากการเปลี่ยนแปลงกระบวนการทางจิตเพื่อรับรู้ที่เรียกว่า วิถีจิตซึ่งมีระยะเวลา 17 ขณะจิต ดังนั้นความเป็นปัจจุบันของรูปจึงกินเวลา 17 ขณะจิต (สำหรับในการรับรู้แบบปกติที่เรียกว่าอติมหันตารมณ์)

กฎเกณฑ์ที่ควบคุมกระบวนการรู้และการทำงานของจิต

ในการเกิดขึ้นของกระบวนการสัมผัสซึ่งนำไปสู่กระบวนการรู้เชิงพุทธนั้น มีกลไกที่เรียกว่า “ กฎธรรมชาติ ” กฎธรรมชาติมีกฎใหญ่ที่ควบคุมกฎปลีกย่อยทั้งหมดคือ อิทัปปัจจยตา ซึ่งมีพระพุทธรูปที่แสดงกฎนี้ซึ่งเป็นกฎแห่งเหตุผลที่ควบคุมสรรพสิ่งในจักรวาลทั้งผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้เอาไว้ คือ

อิทฺสมิ สติ อิทั โหติ	เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
อิทฺสสุปฺปาทา อิทั อูปฺปชฺชติ	เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
อิทฺสสมิ อสติ อิทั น โหติ	เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี
อิทฺสส นิโรธา อิทั นิรุชฺชติ	เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ

สำหรับกลไกการทำงานของจิต จิตทำหน้าที่อย่างที่จิตทำก็เพราะมีกฎเกณฑ์ควบคุมอยู่ กฎนี้เรียกว่า “ จิตนิยามและกรรมนิยาม ”

จิตนิยาม ได้แก่กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการทำงาน ของจิต เช่นเมื่ออารมณ์ (สิ่งเร้า) กระทบประสาทจะมีการรับรู้เกิดขึ้น จิตจะทำงานอย่างไรคือมีการไหวแห่งภวังคจิต ภวังคจิตขาดตอนแล้วมรอาวัชชณะ แล้วมีการเห็น การได้ยิน ฯลฯ มีสัมผัส ภูิจันนะ สันตிரณะ ฯลฯ หรือเมื่อจิตที่มีคุณสมบัติอย่างนี้เกิดขึ้น จะมีเจตสิกอะไรบ้างประกอบได้ ประกอบไม่ได้ เป็นต้น

กรรมนิยาม คือกฎธรรมชาติเกี่ยวกับพฤติกรรมมนุษย์ คือกระบวนการก่อการกระทำและการให้ผลของการกระทำ หรือพูดให้จำเพาะลงไปอีกว่า กระบวน

⁸⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 103.

การแห่งเจตน์จำนง หรือความคิดปรุงแต่งสร้างสรรค์ต่างๆ พร้อมทั้งผลที่สืบเนื่องออกไป เช่น ทำกรรมดี มีผลดี ทำกรรมชั่ว มีผลชั่ว เป็นต้น⁸⁸

พุทธปรัชญาถือว่า “จิต” เป็นสิ่งหรือสภาวะธรรมที่มีอยู่จริงในธรรมชาติอย่างหนึ่ง⁸⁹ ส่วนกรรมนิยามคือความเป็นไปแห่งการกระทำด้วยกาย วาจา ใจ ที่จะเป็นปัจจัยต่อจิตและเจตสิกให้เกิดความสืบต่อของวิถีจิตต่อไป

4. วิเคราะห์และสรุปแนวคิดเรื่องเวลาของพุทธปรัชญา

4.1 องค์ประกอบในกระบวนการรู้

กระบวนการรู้ทางพุทธปรัชญานั้นมีองค์ประกอบหลักคือ

4.1.1 รูป หรือสิ่งที่ถูกรู้ รูปนี้อาจเป็นวัตถุภายนอก หรือจะเป็นสัญญา (ความจำ) ที่เป็นข้อมูลภายในจิตเองก็ได้ หากเป็นวัตถุภายนอกสิ่งที่จิตรู้นั้นก็ไม่ใช่ตัววัตถุแท้ๆ เช่นกัน แต่เป็นการรับรู้การปรากฏตัวของวัตถุ ภายใต้เวลา-อวกาศ เช่นกัน ดังเช่นท่านพุทธทาสได้กล่าวไว้ในบทที่สาม รูปในสภาวะพื้นฐานแท้จริงคือธาตุ

4.1.2 ประสาทสัมผัสทั้ง 5 หรือช่องทางรับอารมณ์ที่เป็นส่วนของร่างกาย ซึ่งเรียกว่า ปัญจทวาร ก็เป็นธาตุชนิดหนึ่งเช่นกัน

4.1.3 จิตและเจตสิก เป็นอุปการณในการรับรู้อารมณ์ ที่เป็นสภาวะนามธรรม เรียกว่า มโนทวาร เป็นธาตุโดยพื้นฐานเช่นกัน

4.2 เวลาและกระบวนการรู้

4.2.1 การปรากฏตัวของเวลา เวลาในกระบวนการรู้ในทางพุทธนั้นไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่อย่างภววิสัย แต่การปรากฏตัวขึ้นได้นั้นมีสาเหตุคือ

1. การมีอยู่ของธาตุ คือการมีอยู่ของธาตุภายใน และธาตุภายนอก
2. การสัมผัสกันของธาตุ คือเมื่อมีความประจวบเหมาะทางเวลา และสถานที่ ธาตุก็สามารถสัมผัสกันได้ ธาตุที่ทำหน้าที่เป็นช่องทางแห่งการติดต่อเรียกว่า อายตนะ 12
3. การทำหน้าที่ของธาตุเมื่อธาตุทำหน้าที่เป็นอายตนะและมีกระบวนการสัมผัสแล้ว ธาตุจิตจะทำหน้าที่ตามธรรมชาติ คือ การรู้ การรู้นี้ก็คือเป็นธาตุเช่นกัน คือ

⁸⁸ พระเทพเวที, พุทธธรรม (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2542), หน้า 153.

⁸⁹ สุนทร ณ รั้งสี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, หน้า 14-17.

วิญญาณธาตุ จิตและเจตสิกนั้นสามารถเป็นสิ่งที่ถูกรู้ได้และธาตุภายนอกที่เป็นอายตนะภายนอกทั้งหมดจะทำหน้าที่เป็นสิ่งที่ถูกรู้

4. กระบวนการรู้ของปุถุชนตามธรรมชาติ การรู้จะมีระยะเวลาซึ่งคือการทำงานของจิต ในการรู้รูป รูปที่ปรากฏให้จิตรู้จะเป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ชั่วคราว ตัวแปรของการปรากฏชั่วคราวนี้ก็คือจิตเอง ระยะเวลาของการตั้งรู้ของจิตหนึ่งรูปคือ 17 ขณะจิต

5. ความคิดและบ่อเกิดเรื่องเวลา ในการรู้รูป 1 รูป จะเกิดระยะเวลาหนึ่งที่จิตกำหนดรู้ได้ ดังนั้นความรู้สึกเรื่องเวลา จึงเป็นสิ่งเกิดในจิตเนื่องจากการกำหนดรู้อารมณ์ เพราะว่ามีที่ตั้งอยู่หรือการปรากฏของอารมณ์นั่นเอง ซึ่งเท่ากับเป็นการบอกว่าสำนึกเรื่องเวลา หรือความรู้สึกเรื่องเวลา ไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นอย่างเอกเทศ เราสามารถกำหนดรู้ได้ว่ามีเวลาก็ดังโดยการกำหนดรู้การปรากฏของอารมณ์ ดังนั้นเวลาจึงเป็นอัตวิสัยซึ่งอิงอาศัยจิตในกระบวนการรู้

4.2.2 การตั้งอยู่ของเวลา

จิตคือสาเหตุหลักของการตั้งอยู่ของเวลาแม้ว่าปัจจัยร่วมคืออารมณ์หรือรูป แต่เพราะจิตมีกลไกที่ต้องเกิดเป็นกระบวนการ คือมีการปรากฏขึ้น - การตั้งอยู่ - การดับไปของจิตเอง กระบวนการดังกล่าวเรียกว่า " เวลา " จิตมีธรรมชาติเป็นเช่นนี้เมื่อทำหน้าที่คือจะมีวัฏจักร 1 วัฏจักรที่เรียกว่า อุปาทกขณะ สฐิตินขณะ และกัมภคกขณะ ทั้งสามคือเวลา 1 ชุดของวัฏจักร อย่างไรก็ตามเวลา 1 วัฏจักรนี้ยังไม่ถือว่าเป็นเวลาที่เกิดในกระบวนการรู้ เพราะการเกิดดับ 1 วัฏจักรมีอยู่แม้ไม่รู้อะไร ซึ่งจิต ในสภาวะเช่นนี้เรียกว่าวงจิต ในวงจิตจะถือว่าเวลาก็ไม่ได้เพราะจิตไม่รู้รู้อะไร กระบวนการเปลี่ยนแปลงที่มีเวลาของการตั้งอยู่แต่จิตไม่รู้รู้อะไรก็ไม่มีคือไม่มีอย่างอัตวิสัยโดยสัมพันธ์กับการรู้ของมนุษย์ ดังนั้นมีเพียงเวลาที่ปรากฏให้จิตกำหนดรู้ได้ก็คือ กระบวนการในการรู้รูป 1 รูป ซึ่งจิตต้องทำงานเกิดดับมีวัฏจักรของจิตเอง 17 วัฏจักร หรือเรียกว่า 17 ขณะจิต ใน 17 วัฏจักรนี้เองที่เกิดกระบวนการรู้รู้อย่างสมบูรณ์ชัดเจน

4.2.3 การต่อเนื่องของเวลา

กระบวนการที่จิตสามารถรู้อารมณ์ใหม่อย่างไม่ขาดสายนั้นเกิดจากสิ่งที่จุดกำเนิดแรกเริ่มของการประจวบเหมาะของธาตุ ซึ่งจุดเริ่มต้นนี้พระพุทธเจ้าทรงเห็นว่าเป็นสิ่งที่เกินวิสัยที่จะสาวไปถึง การดำเนินต่อมาหลังจากนั้นมีสาเหตุอื่นคือการเป็นไปตามกฎของธรรมชาติคือ จิตนิยาม และกรรมนิยาม

การกำหนดรู้เวลาที่สั้นที่สุดคือ การรู้รูป 1 รูปซึ่งจะเกิดกระบวนการเกิดดับของจิต 17 ขณะ การต่อเนื่องของเวลาที่ยาวนานกว่านี้ก็คือ การจดจำของจิตหรือการรู้รูปที่เข้ามาสู่จิตอย่างต่อเนื่อง เนื่องจากกฎเกณฑ์ทางธรรมชาติและปัจจัยที่มีพร้อม

คุณสมบัติการเกิดของจิตที่ต่อเนื่องกันไป ตราบใดที่ยังไม่มีนิพพานเป็น
อารมณ์คือปราศจากการกระทำกรรมที่มีกิเลสเป็นปัจจัย นั่นคือ คุณสมบัติของจิตที่
ว่า สัมผัสสันดานด้วยชวนะวธิ

เวลา 17 ขณะชุดแรกจบลง เวลาชุดใหม่ในการรู้อารมณ์ใหม่ หรือ
อารมณ์เดิมเกิดขึ้น จิตก็กำหนดรู้อย่างไรก็ตามความรู้สึกว่าเวลานั้นต่อเนื่องเกิดจาก

1. ความเร็วในการทำงานของจิต การรู้อารมณ์ใหม่และอารมณ์เก่านั้น
รวดเร็วมาก จนทำให้รู้สึกเหมือนกับว่าเป็นเวลาเดียวกัน ดังที่มีการกล่าวว่า ชั่วโมงเพียงติดนิ้ว
มือ จิตเกิดดับไปแล้วแสนโกฏดวง⁹⁰

2. เวลา ซึ่งถูกรู้โดยอิงอาศัยการปรากฏของอารมณ์ซึ่งเป็นผลจาก
อายตนะภายนอกหรือวัตถุแห่งการถูกรู้ เมื่อสิ่งที่เป็นอารมณ์นั้นไม่ปรากฏนิจุลักษณะ ก็จะเป็น
ผลให้เห็นถึงความสืบต่อของตัวตน หรือสิ่งของ สิ่งนี้จะส่งผลให้มนุษย์รับรู้ว่าเป็นเช่นนั้น
ด้วย การไม่ปรากฏนิจุลักษณะให้เห็นได้นี้เพราะว่า "ได้รับอิทธิพลจาก " สันตติ " ซึ่งคือความสืบ
ต่อ หรือความเป็นไปอย่างต่อเนื่อง พระเทพเวทีกล่าวถึง สันตติไว้ว่า

สิ่งที่เราดูเราเห็นนั้นมีความเกิดขึ้นและความแตกสลายอยู่ภายในตลอดเวลา
แต่ความเกิดดับนั้นเป็นไปอย่างหมุนเนื่องรวดเร็วมาก คือ เกิด-ดับ-เกิด ฯลฯ ความ
เป็นไปต่อเนื่องอย่างรวดเร็วยิ่ง ทำให้เรามองเห็นเป็นว่า สิ่งนั้นคงที่ถาวรเป็นอย่าง
หนึ่งอย่างเดิมไม่เปลี่ยนแปลง ...เช่นใบพัดที่กำลังหมุนอย่างเร็วยิ่ง มองเห็นเป็น
แผ่นกลมแผ่นเดียว...(พระเทพเวที)⁹¹

3. สัญญา คือ ความจำ ซึ่งเป็นคุณสมบัติหนึ่งของจิต ก็เป็นสิ่งที่ทำให้
เรารู้สึกถึงความต่อเนื่องของเวลา ในการที่จิตรู้โลกนั้น "เวลา " ปรากฏขึ้นเมื่อจิตทำหน้าที่ ผล
ของการทำหน้าที่ของจิตที่ทำให้มีโนทัศน์เรื่องเวลาปรากฏคือ " สัญญา " หมายถึงความจำได้
หมายรู้ และสัญญาขันธ์ ที่สำคัญว่ามนุษย์นั้นมีตัวตนแท้จริง โลกภายนอกมีสารัตถะที่แท้จริง
เมื่อกำหนดหมายมั่นเช่นนี้ ย่อมตีความสิ่งที่ปรากฏอยู่ทั้งตัวตนและสิ่งภายนอกตัวว่าดำรงอยู่
และด้วยความจำได้หมายรู้ นั้น จิตตีความว่าการดำรงของตัวตนสรรพสิ่งอยู่นั้นว่าเคยมีอยู่ในอดีต
และยังมีอยู่ในปัจจุบัน และอาจจะมียุติต่อไปในอนาคต การปรากฏอยู่ของสรรพสิ่งดังกล่าว เรา

⁹⁰ ระเบียบ กาวีไล, อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่, หน้า 156.

⁹¹ พระเทพเวที, ไตรลักษณ์ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม, 2534), หน้า 20 - 21.

จึงกล่าวว่ามีเวลา การรู้เรื่องเวลาเชิงอัตวิสัยในแง่นี้ สัมพันธ์กับกระบวนการเปลี่ยนแปลงทั้งภายนอกตัวผู้รู้ และภายในตัวผู้รู้ คือ จิต ตราบเท่าที่จิตไม่สามารถเห็นความเป็นปรมาตถ์ ของสิ่งภายนอกว่า ไม่ใช่สิ่งที่ดำรงอยู่และกินเวลา

4.2.4 การเป็นลำดับของเวลา

เวลาในกระบวนการรู้ก็เกิดขึ้นเป็นลำดับเช่นเดียวกัน ความเป็นลำดับเป็นผลมาจากกฎเกณฑ์การทำงานของจิต คือ

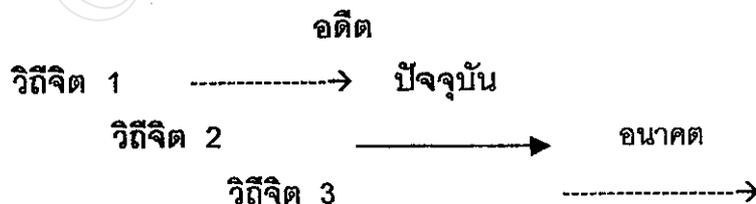
- 1 การรู้รูปได้ทีละรูป
- 2 การรู้รูป 1 รูป มีเวลาเฉพาะของตน 1 ชุต

ดังนั้นรูปที่ปรากฏในจิตจึงมีลักษณะปรากฏแบบ ก่อน - หลัง และเนื่องจากมีเวลาเฉพาะที่เกิดและจบลงพร้อมกับรูปแต่ละรูป เวลาของแต่ละรูปจึงแยกกันไม่ต่อเนื่องหรือปะปนกัน เวลาของรูปชุตแรกจบลงที่ " จุตจิต " เวลาของชุตหลังเริ่มที่ " ปฏิสนธิจิต " ความเป็นลำดับจะทำให้เกิดระเบียบในการรับรู้ข้อมูลของจิตเอง

4.2.5 ทิศทางของเวลาและความเป็นอนันต์

1. ทิศทางของเวลา มีลักษณะเป็นเส้นตรงพุ่งไปข้างหน้าไม่ย้อนกลับ วิถีจิตที่เกิดรับรู้รูปหนึ่งวิถี เกิดแล้วดับไป ความดับไปเป็นอดีต จิตที่เป็นอดีตไม่มีอยู่อีกต่อไปแล้ว มีแต่จิตที่เป็นปัจจุบัน ความเป็นอดีตนั้นได้มาปรากฏอยู่ในวิถีจิตปัจจุบันโดยเป็นผลของวิบาก ขวนจิตที่เป็นการกระทำกรรมใหม่ในวิถีปัจจุบัน จะส่งผลไปสู่วิถีจิตในอนาคตได้ แต่อนาคตเป็นสิ่งที่ยังไม่เกิดขึ้นจึงยังไม่นับว่ามีอยู่ เพียงแต่คุณภาพที่เกิดจากการกระทำกรรมในวิถีจิตปัจจุบัน จะไปส่งผลได้ในอนาคต หากวิถีจิตปัจจุบันดับไป วิถีที่เคยเป็นแนวโน้มของอนาคตก็เกิดขึ้น แต่ไม่ใช่ในฐานะของอนาคต หากแต่มีอยู่ในฐานะที่เป็นปัจจุบัน สิ่งที่เป็นปัจจุบันก็จะกลายเป็นอดีต

รูป 10 : จำลองทิศทางการเกิดขึ้นของเวลาและวิถีจิต

ดังนั้นสิ่งที่ปรากฏอยู่จริงของโลกและชีวิต จึงมีแต่เพียงวิถีแห่งปัจจุบัน ขณะเท่านั้น เวลาที่ปรากฏในกระบวนการรู้ 1 ครั้งของจิตนั้นจะมีระยะเวลาจริงเพียง 17 ขณะจิต ดังกล่าว

2. ความเป็นอนันต์ของเวลา ขึ้นกับเหตุปัจจัย หากชีวิตมนุษย์ที่คือ จิตรู้อารมณ์นั้น ยังเกิดขึ้น ดำเนินอยู่และดับไป ในขบวนการเกิดการเกิดดับที่สืบเนื่องมาจากอดีตอัน หากจุดเริ่มต้นไม่ได้ และจะดำเนินสู่ออนาคตไม่สิ้นสุด ถ้าหากขบวนการจิตนั้นยังไม่ผ่านขั้นตอนของ พัฒนาการที่เรียกว่า มรรค ผล นิพพาน⁹²

อย่างไรก็ตาม ไม่มีความเป็นอนันต์ของเวลาเชิงอัตวิสัย เพราะ เวลาที่เกิดพร้อมกับจิตนั้นปรากฏเป็นจริงเพียงขณะเดียว แต่มนุษย์ที่ไม่ได้ฝึกฝนจิตให้สังเกตรู้ ความจริงนี้ จะรู้สึกถึงความต่อเนื่องของเวลาราวกับเวลานั้นมีอยู่อย่างยาวนานต่อเนื่อง รวากับ เวลาอยู่แยกส่วนต่างหากจากมนุษย์และจิตที่รับรู้เวลา รวากับเวลาที่มีอยู่ไว้ให้มนุษย์ได้ครอบครอง ใช้เพื่อการดำรงชีวิต เช่นเดียวกับความสำคัญถึงความเป็นตัวตน ที่จิตเข้าไปยึดถือเอา

“ปรินิพพานวิถี คือการเกิดขึ้นของวิถีจิตในขณะใกล้ดับขั้นปรินิพพานของ อรหันตบุคคล ซึ่งวิถีประเภทนี้ไม่เป็นเหตุปัจจัยให้มีการปฏิสนธิในภพใหม่ได้อีก” (พระสังฆมณฑล) ⁹³

นอกจากนั้น ประเด็นที่ทำให้เห็นว่าพุทธปรัชญาให้ความสำคัญ แก่ปัจจุบันนั้นปรากฏใน อดีตอนาคตปัจจุบันนิกาย มีการกล่าวถึงความมีอยู่ของอดีต ปัจจุบันอนาคต ไว้ว่า ⁹⁴

ถาม บุคคลประกอบด้วย อดีต อนาคต ใช่หรือไม่

ตอบ ใช่

ถาม อดีตก็ดับไปแล้ว อนาคตก็ยังไม่เกิดขึ้น มีใช่หรือ

ตอบ ใช่

ถาม ถ้าอย่างนั้นท่านก็ไม่ควรกล่าวว่าบุคคลประกอบด้วยอดีต

อนาคต

⁹² ภาววิไล, พระอภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่, หน้า 78.

⁹³ พระสังฆมณฑล, ธรรมจักร, ปริเฉทที่ 4, หน้า 122.

⁹⁴ สุชีพ ปุญญานุภาพ, พระไตรปิฎกฉบับประชาชน, หน้า 117.

ในกระบวนการรู้ความเป็น อดีต - ปัจจุบัน - อนาคต เกิดขึ้น จากกระบวนการเปลี่ยนแปลง (เกิด - ดับ) ของรูป ความเป็นปัจจุบัน เกิดจากกระบวนการรู้ 17 ขณะจิต ความเป็นอนาคตเกิดจาก การนำเอาสัญญาในอดีตมาเป็นอารมณ์หรือ เป็นวัตถุติบในกระบวนการสังขารนั่นเอง

ในขั้นต้นเราอาจจำแนกเวลาออกเป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต ตามความเคยชินในชีวิตประจำวัน กล่าวคือ ความรู้สึกนึกคิดของเรานั้น มีที่สิ้นสุดไปแล้ว นั่นคือ เจตสิกในอดีต ความรู้สึกนึกคิดในปัจจุบันคือจิตเจตสิกที่กำลังเกิดอยู่ และอีกประเภทหนึ่งคือ ความรู้สึกนึกคิดหรือจิตเจตสิกที่กำลังจะเกิดต่อไปในอนาคต จิตเจตสิกเป็นสิ่งที่ปรากฏในมิติแห่งเวลา และจากประสบการณ์เราทราบว่า จิตเจตสิกหรืออีกนัยหนึ่งคือ ความรู้สึกนึกคิดของเรานั้น เปลี่ยนแปรอยู่เรื่อย ช่วงที่สั้นที่สุดที่ จิตเจตสิกดำรงอยู่เป็นหน่วยเล็กที่สุดนี้ก็คือ การปรากฏของจิตเจตสิกดวงหนึ่งนั่นเอง ซึ่งกินเวลาในขนาดเพียงเศษหนึ่งส่วนสี่ล้านล้านวินาที หรืออย่างที่กล่าวในคัมภีร์อภิธรรมรูนหลังว่า ในขณะที่ติดนิ้วหนึ่งครั้งนั้น จิตเจตสิกเกิดดับได้ แสนโกฏดวง⁹⁵

แต่อย่างไรก็ตาม หากกล่าวถึง “จุดกำเนิดของเวลา” แล้วก็ถือว่ามิได้ไม่จำกัด หรือเป็นอนันต์ ตราบเท่าที่มนุษย์ยังมีกิเลสและเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏ เพราะเหตุว่ามี “กรรม” ซึ่งเป็นกฎควบคุมอยู่ กระบวนการเกิดดับชุดใหม่ๆ ก็ยังคงมีต่อไป ซึ่งก็คือจุดเวลาใหม่ที่เกิดขึ้นได้ไปเรื่อยๆ จนกว่า การเกิดดับนี้จะจบลง

4.2.6 กฎเกณฑ์ที่ควบคุมการปรากฏของเวลาและกระบวนการรู้

อิทัปปัจจยตา คือกฎที่ควบคุมทุกสิ่งรวมถึงชีวิต โลก และการรับรู้ เป็นกฎแห่งเหตุและผลในพุทธปรัชญา ไม่มีสิ่งใดที่ไม่เป็นไปตามการควบคุมของกฎนี้ ท่านพุทธทาสกล่าวถึงความสำคัญของกฎนี้ไว้ว่า “ความเกี่ยวข้องของเหตุกับผล คือชีวิตของคนเราทุกขณะๆ ไปทีเดียว”⁹⁶ หรือจะเรียกอีกอย่างหนึ่งว่ากฎปฏิจลสมุปปาท กฎนี้เป็นเดียวกับกฎอิทัปปัจจยตา เนื่องจากกฎนี้เป็นกฎที่ควบคุมสังสารวัฏของมนุษย์ไว้ซึ่งเป็นกฎที่กำหนดความเป็นไปของกระบวนการทำงานของจิตตราบเท่าที่ยังมีกรรม หากมีกรรมก็มีวิถีจิตเกิดขึ้น ซึ่งหมายถึงการดำรงอยู่

⁹⁵ ระวี ภาวิไล, อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่, หน้า 293.

⁹⁶ พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า 172.

ของ" เวลา " อย่างไรก็ตาม หากจะอธิบายให้ละเอียดลงไปถึงกฎเฉพาะที่ทำให้เวลาปรากฏอยู่ที่
คือ นิยาม

1. จิตนิยาม (psychic law) คือ กฎธรรมชาติเกี่ยวกับกระบวนการ
ทำงานของจิต⁹⁷ ซึ่งคือสิ่งที่ควบคุมกระบวนการเกิดดับของจิตอย่างไม่ขาดสาย กระบวนการทำ
หน้าที่รับรู้ฝ่ายอายตนะภายใน 6 เป็นช่วงๆ มากขณะบ้าง น้อยขณะบ้าง การรับรู้อารมณ์ของจิตที่
ทำให้เกิดความรู้สึก สุข ทุกข์ ไม่สุขไม่ทุกข์ ปรากฏการณ์เหล่านี้ที่เป็นไปกับจิต

2. กรรมนิยาม (order of act and result) คือ คือกฎแห่งกรรมที่
เกี่ยวเนื่องกับการกระทำของมนุษย์ เป็นกฎแห่งเหตุและผล จึงเป็นกฎธรรมชาติอย่างหนึ่ง แต่เป็น
กฎทางศีลธรรมที่ครอบคลุมเฉพาะสิ่งที่มีชีวิตจิตใจ

นอกจากกฎเกณฑ์ดังกล่าว การทำงานเพื่อให้เป็นไปตามกฎนั้นจำเป็นต้องมี
ปัจจัย ปัจจัยที่สำคัญอันเป็นต้นตอของกระบวนการรู้โลก และนำไปสู่การปรากฏของเวลาคือ

1. สหชาติปัจจัย คือเครื่องสนับสนุนที่เกิดพร้อมกันเป็นปัจจัยของกัน
และกันให้อีกสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น เช่น การเกิดร่วมกันของ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จนเกิดเป็น
จิตและเจตสิก การเกิดร่วมกันของ มหาภูตรูป 4 จนเกิดเป็นรูป นามและรูปเป็นปัจจัยของกันและ
กัน ในการเกิดกระบวนการรู้⁹⁸

2. อารัมมณปัจจัย คืออารมณ์เป็นปัจจัย ให้จิตเกิดโดยเป็นอารมณ์
ของจิต หากไม่มีอารมณ์ การรู้ก็ไม่เกิดขึ้น

3. อนันตรปัจจัย คือปัจจัยให้จิตขณะต่อไปเกิดขึ้นสืบต่อทันทีที่จิต
ดวงก่อนดับจิตซึ่งเกิดดับๆติดต่อกันอย่างรวดเร็ว นามธรรมที่เกิดกับจิตแล้วดับไปแต่ละขณะนั้น
สะสมสืบต่อในจิตขณะหลังๆ ที่เกิดดับสืบต่อกันมานั่นเอง จิตแต่ละขณะที่เกิดดับอย่างรวดเร็วก็จะ
สั่งสมสันดานของตน ไม่ว่าจะป็นบุคคลหรืออกุศล แต่ขณะที่เกิดดับไปนั้นจะเป็นปัจจัยสะสมสืบ
ต่อในจิต "ขณะ" ต่อๆไป การดับไปของจิตดวงก่อนเป็นปัจจัยให้จิตขณะ (ดวง) ต่อไปเกิดขึ้นสืบ
ต่อทันที จิตทุกดวงเป็นอนันตรปัจจัย คือเป็นปัจจัยให้จิตขณะต่อไปเกิดขึ้นสืบต่อทันทีที่จิตดวง
ก่อนดับ เว้นจิตจิตของพระอรหันต์⁹⁹

⁹⁷ พระเทพเวที. ไตรลักษณ์. กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม. 2534. หน้า 3.

⁹⁸ สุชีพ ปุญญานุภาพ , พระไตรปิฎกฉบับประชาชน, หน้า 762.

⁹⁹ สุจินต์ บริหารวนเขตต์, ปรมัตถธรรมสังเขป จิตสังเขปและภาคผนวก, 2535, หน้า 86-87.